

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА
АРНАЎЛЫ БИЛИМ БЕРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Магистратура бөлими

НУРБЕКОВА ГУЛНАЗ АЗАТОВНАның

Т.ҚАЙЫШБЕРГЕНОВ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ ТИЛИ
атамасындағы

5А 320101 Журналистика (хызмет түрлери) қәнигелиги бойынша
магистрлик дәрежесин алыў ушын усынылған

ДИССЕРТАЦИЯСЫ

Магистрлик диссертациясы
журналистика кафедрасында
көрип шығылды хәм қорғаўға
усынылды

Кафедра баслығы: _____
Тарийх илимлериниң кандидаты
Д.Бекбаулиев
«__» «__» 2011 ж.

Илимий басшы: _____
Тарийх илимлериниң
кандидаты Д.Бекбаулиев

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА
АРНАЎЛЫ БИЛИМ БЕРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

МАГИСТРАТУРА БӨЛИМИ

Журналистика (хызмет түрлери) кәнигелиги

Мәмлекетлик аттестация комиссиясының қарары:

Нурбекова Гулназ Азатовнаның

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ ТИЛИ

атамасындағы

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯ ЖУМЫСЫНА

«___» баҳасы қойылсын.

МАК баслығы: _____

МАК ағзалары: _____

Ж О Б А С Ы:

Кирисиў

I БАП Т. ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИ-НЕ БИР НӘЗЕР

I. 1. Т. Қайыпбергеновтың прозасы

I. 2. Т. Қайыпбергеновтың публицистикасы

II БАП Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ПУБЛИЦИСТИКА-СЫНЫҢ СТИЛИ

II.1. Т. Қайыпбергеновтың функционаллық стильлерден пайдаланыўы

II.1. Т. Қайыпбергеновтың жеке стили

III БАП Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ПУБЛИЦИСТИКА-СЫНЫҢ ТИЛИ

3.1. Абстракт атлықлар хәм фейилдин хәзирги мәхәл формалары

3.2. Биргелки хәм кирис сөзлердин қолланылыўы

3.3. Кирис ағзалар

3.4. Публицистикада жәмийетлик

сиясий терминлер

3.5. Публицистикада эвфемизмлер

3.6. Троплар көркемлеў қураллары

3.7. Фразеологиялық сөз дизбеклери

IV БАП Т. ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ӘДЕБИЙ ТИЛДЕН ПАЙДАЛАНЫЎ ШЕБЕРЛИГИ

IV.1. Т. Қайыпбергеновтың сөз таңлаў шеберлиги

IV.2. Т. Қайыпбергеновтың дөретиўшиликте нақыл-мақаллардан пайдаланыўы

IV.3. Т. Қайыпбергеновтың дөретиўшиликте фразеологизмлерден пайдаланыўы

Жуўмақ

Әдебиятлар

КИРИСИЎ

Магистрлик диссертация жумысының актуаллығы.

Әдебий тил әсирлер даўамында жетилсип, раўажланып барар екен, оның бул раўажланыўы көбирек газета-журналлардың тили, публицистикалық дәретпелердиң тили арқалы әмелге асырылады. Ең ески жазба дереклерге нәзер тасласақ, олардағы сөз дизбеклери, тиллик байлықлар, сөз кураўлар бизиң ҳәзирги жазыў стилемизден анағурлым парк қылатуғынлығын көремиз. Қала берсе, дәслепки пайда болған миллий тилимиздеги газеталарда да әдебий тилден пайдаланыў, журналистлердиң, жазыўшы-публицистлердиң қәлем тербетийиндеги өзгешеликлер анық көзге тасланады. Демек, ўақыттың өтийи менен тилдеги жетилсийў, раўажланыўдың болып турыўы нызамлы кубылыс. Ал, тилдеги бундай жетилсийўлерге тийкар салыўшылар, әдебий тилдиң раўажланыўына әҳмийетли үлес қосыўшылар булар – публицист – жазыўшылар болып табылады.

Хәр бир публицистикалық дәретпе ең дәслеп халықтың социал турмысынан, дәўир нәпесинен дерек бередий¹. Онда ўақыялар менен процесслердиң баянланыўы болса, әлбетте, тил арқалы әмелге асырылады. Соның ушын да хәр қандай публицистикалық дәретпе жәмийетлик әҳмийетке ийе болған мәселелерди тил арқалы баянлап, әдебий тилдиң хәр түрли көринислерин өзинде сәўлелендирип барады². Демек, солай екен, биз, хәр қандай дәўир напесин сезинийимиз, аңлаўымыз ушын биринши нәўбетте сол заманның жазыўшы-публицистлериниң дәретиўшилигин хәр тәреплеме үйрениўимизге туўра келеди.

Усы көз қарастан биз мәселени үйрениўди Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Бердақ атындағы қарақалпақ, Хамза атындағы Өзбекстан, Махмуд Қашқарий атындағы халық-аралық

¹ Розенталь Д.Э. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. МГУ, 1980.

² Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақ күнделикли баспасөзи тилиниң қәлиплесийи (1924-1940-жыллар газета материаллары тийкарында). Канд.дисс. Нөкис., 2006.

сыйлықтардың ийесі Төлепберген Қайыпбергеновтың дәретиўшилигинен басласақ, бизиңше, даўсыз болса керек. Буны төмендегилер менен тийкарлаймыз.

Бириншиден: бизиң миллий әдебиятымыздың хәр тәрәплеме раўажланыўында, миллий тилимиздиң көркемлик жақтан байып хәм жетилисиўинде бул инсанның салмақлы үлеслери бар.

Екиншиден: Т.Қайыпбергеновтың публицистикалық дәрәтпелери өзиниң мазмуны, әдебий-көркемлиги, формасы, идеясы, жанрлық жетилисиўи, образлылығы жәнәде тили хәм стили жағынан көп түрли есапланады.

Үшиншиден: Т.Қайыпбергенов публицистикасы усы күнге шекем хәр тәрәплеме үйренилип келсе де, оның публицистикалары тиллик хәм стиллик жақтан илимий изертлеў объекти болған жоқ.

Төртиншиден; Т.Қайыпбергенов публицистикасында бүгинги жаслар хәм келешек әўлад үлги аларлықтай көркем баянлаў, тилден пайдаланыўда, сөзлерди кураўда, олардың мәнилик жетилисиўлерин нәзерде тутатуғын, өзгеше бир шеберлик бар. Минә, жазыўшы публицистикасының усы тәрәплерин илимий үйрениўге қаратылған бизиң магистрлик диссертациямыз бул бағдардағы дәслепки жұмыслардың бири болып есапланады. Жәнә де диссертациялық жұмысымызда усыған байланыслы мәселелер биринши рет системалы түрде үйрениледи хәм анализ етиледи.

Жұмыстың ўазыйпасы хәм мақсети соннан ибарат, белгили жазыўшымыз, халық-аралық аренадағы публицист Т.Қайыпбергеновтың дәретиўшилигин хәр тәрәплеме үйренип, әсиресе, оның әдебий тилден пайдаланыў шеберлигин ашып көрсетиў мақсетинде, алдымызға төмендеги ўазыйпаларды қоямыз:

- 1) Т.Қайыпбергеновтың дәретиўшилик жолын үйренип шығыў;
- 2) Т.Қайыпбергеновтың әдебий тилден, тиллик байлықлар-дан пайдаланыў шеберлигин ашып көрсетиў;

3) Т.Қайыпбергенов публицистикасының жанрлық хәм стиллик жетилиўин бақлаў;

4) Т.Қайыпбергенов публицистикасында жәмийетлик машқалалардың сәўлелениўин үйрениў;

5) Т.Қайыпбергенов публицистикасында заман келбетин, дәўир руўхын сәўлелениўдеги дәретиўшилиқ шеберлигин анық фактлер тийкарында анализ етиў хәм булар бойынша тийисли жуўмақлар жасаў ўазыйпа етип белгиленеди.

Жумыстың илимий әҳмийети. Т.Қайыпбергенов публицистикасының жанрлық хәм стиллик өзгешеликлерин илимий тийкарда үйрениў, оның қарақалпақ тилинің сөзлик байлықларынан, әдебий тилден пайдаланыў шеберлигин, сөзлердиң мәнисин жетилистириўин, сөз мәнилерин аўысқан ҳалында пайдаланыў шеберлигин илимий тийкарда үйрениў.

Магистрлик диссертация жумысымыздың методоло-гиялық тийкарлары. Қарақалпақ әдебиятында хәм журналистикасында жазыўшы-публицистлердиң дәретиўшилигин, жанрларды жетилистириў шеберлигин үйрениў мәселеси бойынша арнаўлы жумыслар исленген. Биз, магистрлик диссертация жумысымызды жазыў барысында усындай мийнетлерди методологиялық жақтан басшылыққа алдық. Мәселен, А.Абдимуратов хәм Б.Палўановтың кандидатлық¹, И.Жумаханованың (2004), Қ.Оңғарбаевтың (2009), питкерий қәнигелик жумыслары² жазыўшы - журналистлердиң публицистикалары бойынша жазылған. Бирақ, айта кететуғын бир тәрәпи

¹ Қараң: Абдимуратов А. «Қайыпбергенов публицистикасы: тематикасы, проблематикасы хәм өзгешеликлері». Т., 1998.; Палўанов Б. Қарақалпақ әдебиятында эссе жанры (Т.Қайыпбергенов публицистикасы тийкарында). Н., 2008.

² Жумаханова Н. Ш.Уснатдиновтың журналистлик шеберлиги. Н., 2004.; Оңғарбаев Қ. Ө.Өтеулиев публицистикасында журналистлик шеберлик мәселеси. Н., 2009.

публицистлердің дәретпелерінің тили хәм стили мәселесине қаратылған арнаўлы илимий изертлеў жұмыслары дерлик жоқ.

Магистрлик диссертация жұмысымыз құрылысы бойынша тийкарынан кирисиў, төрт бап, жуўмақ хәм пайдаланылған әдебиятлар дизиминен ибарат болып, оның улыўма көлеми 70 бет.

I БАП

Т. ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИГИНЕ БИР НӘЗЕР

Хәр бир дөретиұши инсанның мийнетлери хәққында гәп етер екенбиз, ең дәслеп оның қандай мийнетлери ямаса шығармалары бар деген сораұға жууап берген макул болса керек. Сонлықтан да Т.Қайыпбергенов публицистикасының тили хәққында гәп қозғамастан алдын, оның қандай публицистикалары хәм көркем шығармалары бар екенлигине, олардың халық тәрeпинен қандай қабыл етилип, қандай хұрметке ийе екенлигине тоқталып өтпекшимиз.

I.1. Т. Қайыпбергеновтың прозасы

Жазыұшы Төлепберген Қайыпбергеновтың көркем шығармалары қарақалпақ әдебиятының, ал, публицистикасы қарақалпақ журналистикасының хәр тәрeплеме раұажланыұына тийкар болды. Әдебий дөретиұшилик жолында Т.Қайыпбергенов киши жанрлардан баслап кең көлемли романларға шекемги аралықты басып өтти. Оның жоқары мазмунға ийе қунлы шығармалары тек бизиң халқымызға ғана белгили болып қалмастан, соның менен бирге туұысқан халықларға да кеңнен таныс. Оның хәр бир дөретпеси мазмуны жағынан әхмийетли болыұ менен бирге, кең жәмийетшилик тәрeпинен сүйип оқылатуғын шығармалар қатарынан орын алған десек болады

Т.Қайыпбергеновтың публицистикасы мазмунының хәр тәрeплеме байлығы, тематикасының кеңлиги менен характерленеди. Ол өзиниң көркем әдебий шығармаларында, бизиң халқымыздың өтмиш тарийхындағы ұақыяларды, бабаларымыздың басып өткен жолларын, өмир жылнамасын сәўлелендирип, жеке адам образын шеберлик пенен сүўретлейди.

Оның шығармаларының күшли идеясы, унамлы қахарманлардың образлары оқыўшыларымызды турақлылыққа, хадаллыққа, мәртликке, белгили бир мақсетке талпыныўшылыққа, умтылыўшылыққа тәрбиялайды.

Т.Қайыпбергенов проза жанрындағы дөретиўшилигиниң гүллеген жыллары 1956-жылдан басланады. Усы жылдан баслап оның көпшиликке кеңнен таныс болған *«Суўық тамшы»*, *«Секретарь»*, *«Мугаллимге рахмет»*, *«Уйқысыз түнлер»*, *«Тәнхә өзине мәлим сыр»* повестьлери, *«Соңғы хужим»*, *«Қарақалпақ қызы»*, *«Көздиң қарашығы»*, *«Қарақалпақ дәстаны»* (трилогия) романлары әдебиятымыздың алтын ғәзийнелеринен есапланады.

Т.Қайыпбергенов дөретиўшилигин үйренгенимизде оның жетискенликлериниң негизине нәзер салыўды мақул көремиз. Ең дәслеп, оның шығармаларының қунлылығының сыры неде?- деген сораў туўылады. Бизиңше, биринши гезекте оның өз шығармаларына арқаў етип халқымыздың бай аўызеки дөретпесин алыўы, оны кең түрде өз шығармаларында пайдалана билиўинде болса керек.

Жазыўшының халық аўызеки дөретпелерин үйрениўи хәм оннан шеберлик пенен орны - орнына қойып қолланыўы, әсиресе, *«Қарақалпақ қызы»*, *«Соңғы хужим»* романларында хәм *«Мугаллимге рахмет»* повестинде көзге тасланады. Шығармаларының тилин үйрениў тийкарында халықтың бай фразеологиялық сөзлеринен, нақыл-мақалларынан кең түрде пайдаланғанына гуўа боламыз.

Сондай-ақ, жазыўшының шығармалары өзине тән хәм миллий өзгешеликке ийе. Бириншиден, автордың жеке дөретиўшилик эволюциясы менен бирге республикамыздағы көркем ойдың өсиўин береді. Екиншиден, миллий фольклорлық материалларды пайдаланыўы – бул автордың өзине тән миллий өзгешелигин көрсететуғын ең баслы факторлардың бири.

Жазыўшы Төлепберген Қайыпбергенов өзиниң жеке өмирине, дөретиўшилигине, өзи өскен жәмийетлик турмысқа тән мемуарлық элементлерди де шығармаларында орынлы киргизген.

Т.Қайыпбергенов дәретіушилиги хаққында әдебиятшы Қәлимбет Султанов былай жазады: *«Т.Қайыпбергенов қарақалпақ әдебиятында прозаны қәлиплестириуғе, оның тийкарғы раўажсланыў жолларына жаналық алып келиуғе себетши болған жазыушылардың бири»*¹.

Хақыйқатында да жазыушының қарақалпақ әдебиятында тутқан орны гиреўли. Ол өз шығармаларында тарийхый дәўирдиң поэтикалық образын жаратты. Тарийхый дәўирдиң принциплерин сүүретлеўди жазыушы жүдә жақсы дурыс өзлестирген. Сонлықтан да, оның шығармаларында инсанның мәңгилик жолдасы хаққында бас қатырады. Жәмийет пенен адам, шәраят пенен характердиң тарийхый дәўир менен байланысын ашады.

Автордың «Қарақалпақ дәстаны» дүркиминдеги *«Түсиниксизлер»* романы бизиң бул пикиримиздиң айқын дәлили болады. Сондай-ақ, жазыушының *«Көздиң қарашығы»* деп аталған романы, тубалаўшылық жыллардағы дәўир шынлығын сәўлелендириуғе арналған.

Т.Қайыпбергеновтың қайсы шығармасын алып қарасақ та, оның қарақлапақ әдебиятында белгили орны бар екенлигине гуўа боламыз.

¹ Султанов К Т.Қайыпбергеновтың прозасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979. Б. 51.

I. 2. Т. Қайыпбергеновтың публицистикасы

Т.Қайыпбергенов тек көркем әдебиет майданында ғана белгили болып қалмастан, соның менен бирге, қарақалпақ журналистикасының жанрлық жақтан, қарақалпақ әдеби тилинің лексикалық жақтан раўажланыуына да өзинің үлесин қосты. Оның бул тараўдағы дөретпелерин қарақалпақ публицистикасының үлгилери сыпатында қарап, оннан үлги алсақ арзыйды. Ал, оның *«Қарақалпақнама»* роман - эссеси бизиң әдебиятымызда дөретилген туңғыш жанр болды.

Жазыўшы-публицисттиң *«Көздиң қарашығы»*, *«Тәнхә өзиңе мәлим сыр»*, *«Фамилия»*, *«Блокнот сөйлейди»*, *«О дуньядағы атама хатлар»* китап топламларында оның көп ғана публицистикалық дөретпелери, интервьюлери, очерклери өз сәўлесин тапқан.

Олардың барлығында дерлик бүгинги күн талап еткен әхмийетли мәселелер: экологиялық машқалалар, халық тәғдири болған Аралдың бүгинги жағдайы, нағыз мийнет адамларының келбети, қулласы, бугинги күндеги өз шешимин күтип турған машқалалар сөз етиледі.

Жазыўшы-публицист булардан басқа да бир неше публицистикалық шығармаларды дөретип, оларда жәмийетлик турмыс хәм жәмийетлик машқалаларды сол заман көз-қарасы менен сөз етеди.

*«Басқаша қалай болыуы мүмкин еди?»*¹ публицистикалық дөретпесинде автор Қарақлапақстан Республикасындағы алға илгерлеўшиликлер ҳаққындағы өз пикирлерин билдиреди.

Публицисттиң *«Бир кесе сүт»* атамасындағы публицистикалық мақаласы да айрықша дыққатқа ылайық дөретпелеринен саналады. Автор бул мақаласында шарўашылық тараўындағы көп ғана мәселелер жөнинде сөз етеди. Әсиресе, аўылларда жасаўшы адамлар ушын ең биринши гезекте мал сақлаўға хәм оны көбейтиўге жағдай, шараят туўдырыў кереклигин

¹ *Қайыпбергенов Т.* «Көздиң қарашығы». Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. Б 340.

айтады. Мине, усы нәрсе публицистикалық мақаланың баслы темасы етип алынған.

Жазыушының *«Атакаға кетиуши сөз»* деп аталған публицистикалық дөрөтпесінде публицистика ҳаққында өзиниң баҳалы пикирлерин билдире отырып, айырым басшыларымыздың кәтеликлерине, мәмлекетлик «қалтаға» тайынбастан қол салып атырғанларды көрсе де көрмегендей болған жағдайлардың «нәтийжесин» сынға алады. Алдағы ўақытлары басқаларға тәрбия бериўдиң орнына өзимизди қайтадан тәрбиялаўымыз кереклигин айтады.

«Руўхый берилгенлик ҳәм арқа сүйеушиликке берилиў сезимлери» мақаласында автор Арал теңизиниң қурыўы, буның тийкары Республикамызда ислениўи тийис болған гейпара ўазыйпалардың төменлигинен буннан тысқары бирден - бир себеплериниң неде екенлигин мысаллар менен айқын көрсетеди. Айырым адамлардың қанына сиңип кеткен жаман әдет арқа сүйеушилик хәр қашан да истиң нәтийжесиз шығыўына алып келеди.

Бул ҳаққында да публицист анық мысаллар келтирип өз пикирин дәлиллеген. Булардан басқа да публицисттиң бир неше мақалалары хәм бирнеше журналистлер менен болған сәўбетлери қарақалпақ журналистикасының раўажланыўында үлкен әҳмийетке ийе. Мәселен: *«Гөнерген ҳәм даўам етип атырған дәстүрлер»*, *«Хүждан өлиеми - ең баслы өлием»*, *«Атакаға кетиуши сөз»*, *«Шөлистан бүлбүли»*, *«Монголия деп аталмыш китап»*, *«Ар намыс сезими отлы сезим»* хәм тағы басқа да публицистикалық дөрөтпелери, *«Қара үйден әлемге жол»*, *«Машақатлы жол»*, *«Өмир жолдаслары»*, *«Ҳадал жасаў-жоқары мәртебе»*, *«Руўхый байлықтың қәтелеги»* хәм тағы басқа да темадағы сәўбетлери журналистика тараўына тән.

Жазыушы-публицист очерк жанрында да қәлем тербетип, көпшиликтиң кеўлинен шығатуғындай шығармаларды дөрөтти.

Т.Қайыпбергеновтың «*Кең пейилли инсан*», «*Мұғаллимнің монологы*», «*Дарья теңизге құймағы лазым*» очеркleri публицистика жанрының әхмийетли дереклеринен есапланады. Оларда автордың тиллик байлықлардан өнимли хәм орынлы пайдаланыўы, тиллик бирликлерди жетилистириўи, сөзлерди қолланыўдағы, гәплерди қураўдағы шеберлиги, тема қойыўдағы өзгешелиги, өзиниң жазыўшылық стилин жарата алғанлығы итибарды тартады. Сонлықтан да, биз магистрлик диссертациямыздың келеси бабын усы мәселелерди үйрениўге қараттық.

II БАП

Т. ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ СТИЛИ

Турмысымыздағы барлық қурамалы жәмийетлик-сиясий қарым-қатнасықлар хәм байланыслар түрли тараўларда, түрли форма хәм стильлерде әмелге асырылады. Публицистика бул байланыслардың ең жедел тараўы болып, оның ўазыйпасы тематиканың, мазмунның, жазылыў стилиниң хәр түрлилиги менен ажыралып турады. Ол жәмийетлик-идеологиялық, руўхый-мәдений көз-қараслардың қәлиплесиўинде тийкарғы қурал ўазыйпасын атқарады. Қәлеген дәретиўши инсан өз дәретиўшилиги даўамында усы стильлерден өзиниң тәжирийбеси, шеберлиги хәм талантынан келип шығып пайдаланады. Ең дәслеп функциональлық стильлер системасын үйренип алайық.

Стильдиң өзи - бул хақыйқатында да тилдиң тарийхый раўажланыўының барысында турмыс тараўларына, тил арқалы қатнастың хәр қыйлы түрлерине, конкрет жағдайларға байланыслы лексика - семантикалық, грамматикалық хәм тағы басқа да тәрәплери бойынша сол тараўға функциональлық бейимлиги менен қәлиплескен тил куралларының системасы сыпатында көринеди.¹

Стиль мәселеси, оны анықлаў, классификациялаў хәм оның тил илиминде тутатуғын орнын белгилеў елеге шекем илимпазлар арасында тартыслы мәселелердиң бири болып киятыр.¹ Илимпазлардың мийнетлерин, стиль хаққындағы пикирлерин көзден кешире отырып, бул мәселеде хәр қыйлы көз-қараслардың қәлиплескенин, әдебий тилдиң стильлер системасын анықлаўда, оны классификациялаўда бирдейлик жоқ экенин көриў мүмкин. Мәселен А.Н.Гвоздев ис қағазлары стили, көркем әдебият, публицистикалық, илимий-көпшилик хәм сөйлеў стильлерин атап

¹ Бердимуратов Е.Е. Әдебий тилдиң функциональлық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы Нөкис: 1973, Б 8

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис: 1990, 7 Б.

өтсе², А.И.Ефимов әдебий-беллетристикалық, жәмийетлик-публицистикалық, илимий, профессиональ-техникалық., рәсмий, эпистолярлық стильлерди³, Р.А.Будагов аўызеки хәм жазба, илимий, көркем-әдебият стили⁴ түрлерине ажыратып береді.

Қарақалпақ тилиндеги функциональ стильлердиң лексика - семантикалық өзгешеликлерин биринши рет профессор Е.Бердимуратов өзиниң монографиясында⁵ кең түрде изертлеген. Ол бул изертлеўлеринде қарақалпақ тилиндеги функциональ стильлерди:

- 1) публицистикалық;
- 2) көркем әдебият;
- 3) илимий-терминологиялық;
- 4) өндириллик-техникалық;

5) рәсмий ис қағазлары стили деп беске бөлген хәм функциональ стильлердиң қәлиплесиўи хәм раўажланыўы менен қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик қурамының байыўын бай материаллар тийкарында хәр тәреплеме көрсеткен. Илимпаздың бул мийнети қарақалпақ тилиндеги стильлерди илимий көз-қарастан изертлеў ушын баслама болды.

Ал, публицистика жәмийетлик-сиясий, мәдений-идеологиялық, хуқықый хәм басқа да байланысларды әдебий тил арқалы әмелге асырады. Бунда әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң дерлик барлық түрлери қолланылады. Ол жәмийетлик ўақыя хәм хәдийселерди, хабарларды халыққа жеткерийде тиллик бирликлерден, тил қуралларынан қәлегенинше пайдаланыўы, хәттеки оны сол турысында емес, ал, қайта ислеп пайдаланыўы да мүмкин. Бунда ол тийкарынан мыналарға итибар бериўи керек:

² Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1958, 19 Б.

³ Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1969, 55 Б.

⁴ Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967, 23 Б.

⁵ Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Н., 1973.

-Ұақыя, қубылыс хәм жағдайларды сүүретлегенде мәмлекетлик мақсетлерди өзінде толық хәм хәр тәрәплеме жәмлеўге;

-Жәмийетлик аудиторияға бағдарланыўға ямаса қаратылыўға;

-Өзиниң мақсети, мазмуны жағынан ғана емес, ал, соның менен бирге стили жағынан да көпшиликти өзине қарата алыўға;

-Хабарлаў, баянлаў ямаса сүүретлеўде тилдиң барлық бирликлеринен хәм стильлеринен орынлы хәм мақсетке муўапық пайдаланыўға;

-Функциональлық стильлер хәм тиллик бирликлерден пайдаланғанда иләжы болғанынша әпиўайы, халыққа түсиникли хәм улыўма халықлық тәрәплерди тәмийн етиўге;

-Тәсиршеңликти тәмийин етиў мақсетинде тиллик бирликлерден пайдаланыў менен шекленбей, соның менен бирге, ол бирликлер тийкарында жаңадан-жаңа сөз бирликлерин қәлиплестирип барыўға;

-Ең тийкарысы, функциональлық стильлердиң барлық түрлерин хәм формаларын өзінде жәмлеген ҳалда, өзине тән тил хәм стильлерин қәлиплестирип хәм жетилистирип барыўға.

Енди усылардың публицистикада қолланылыўын Т.Қайыпбергенов дәретиўшилиги мысалында көрип шығамыз.

II.1. Т. Қайыпбергеновтың функционаллық стильлерден пайдаланыуы

Профессор Е.Бердимуратовтың *«Функциональлық стильлердің раўажланыуы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыуы»* (Нөкис, 1973.) хәм доцент А.Бекбергеновтың *«Қарақалпақ тилинің стилистикасы»* (Нөкис, 1994.) деген мийнетлери бизиң жазыушы публицистлеримиздің көркем әдебий шығармаларының хәм публицистикалық дәретпелериниң тилин хәм стилин үйрениуимизге жақыннан жәрдем береді.

«Публицистика» термини жәмийетлик ўақыяларды өзінде сәўлелендириуи менен басқа жанрлардан ажыралып турады.

Публицистикалық материалларда роман хәм повестлердеги сыяқлы көркем образлылық, асыра сүүретлеу элементлери ушыраспайды. Публицистикалық мазмундағы дәретпелерде дәл, анық пикирлер ғана жүзеге шығады. Солай екен, публицистикалық материалларды оқып отырып, биз, көз алдымызда сол заманның хақыйқый келбетин келтиремиз. Қәлеген қәлем ийесиниң дәретиушилик хызмети оның жеке адамгершилик қәсийетлери, қайталанбайтуғын турмыс тәжирийбеси, дүньяға көз қарасы, мәдений билим дәрежеси, талантының күши менен тиккелей байланыслы болады. Усындай жеке белгилери оның шығармаларында айқын баҳаланады хәм екінши бир автордан ажыралып турады.

Турмыслық жағдайларға қатнас жасау хәм баҳалау, сюжет қуруу, характерлерди таңлау, образ жасауда автордың баянлау усылы анық сезиледи. Демек, *«Стиль, филология илимлериниң кандидаты И.Сағитовтың пикири бойынша, ҳәр бир жазыушының дәретиушилиги ушын характерли болған идеялық көркемлик өзгешеликлердің бирлиги болып табылады. Стиль шығарманың барлық жағын: сюжет, тема, идея хәм композициясын өз ишине алады»¹.*

¹ Сағитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1958.

Тил-жәмийеттің ажыралмас бір бөлеги. Тилсиз жәмийет раўажланыўы мүмкин болмағанындай – адамлар тилсиз бир-бири менен толық пикирлесе алмайды. Бул өмирде мәдениятлы жасаўдың өзи де толық тил арқалы әмелге асады. Солай екен, улыўма тил болмай турып ҳеш қашан сөз, гәп болмайды. Ал, сес, сөз, гәп болмай турып, ҳеш ўақытта шығарма дәретилмейди. Шығарма дәретилмей турып, әдебиат болыўы мүмкин емес. «*Стиль*» термини болса грекше, «*stulos*» сөзинен алынып, *жазыў ушын қолланытылатуғын ушы өткирлестирилген таяқшаны* билдиреди.

Академик В.Виноградовтың пикири бойынша: «*Стиль-жәмийетшилик тәретинен қабыл алынған, ўазыйпасы бойынша келисилген, шәртлесилген қолланыў элементлерин ишки бирлескен усылларының жыйындысы*¹. Сонлықтан да, автордың стилин қурайтуғын дәретиўшилик қәсийетлериниң ишинде оның жеке ҳаўазы шешиўши орынды ийелеўи тийис.

¹ Виноградов В. Итого обсуждение вопросов стилистики. Вопросы языкознания. М., 1980.

II.1. Т. Қайыпбергеновтың жеке стили

Т.Қайыпбергеновтың публицистикалық шығармаларының стили автордың жеке хаўазының қандай дәрежеде екенлигин көрсетеди. Демек, бул оның шығармаларының мазмунлылығы, әхмийетлиги, тилинің көркемлиги менен белгиленеди. Солай етип, биз, сөз етип атырған жазыўшы - публицист Төлепберген Қайыпбергенов дөретиўшилиқ мийнети арқалы жеке хаўазына ийе автор. Ол өз публицистикаларында ўақыяларды баянлаў, образ жасаў шеберлиги менен басқа барлық жазыўшылардан айырылып турады. Оның стилине, әсиресе, әпиўайылық, анықлық, қысқалық, сөзлерди өз орнында көркемлеп, шебер пайдалана билиўшилиқ тән. Мысалы: халқымыз арасында өзиниң кең пейиллиги, мийримлиги менен халыққа қалыс хызмет етип атырған, алғысқа мияссар болған әпиўайы хәм ажайып инсан, Өзбекстан Қахарманы Алланияз Өтениязовтың мийнетин Т.Қайыпбергенов *«Кең пейилли инсан»* очеркинде шеберлик пенен ашып берген. Шығармада автор өз қахарманының сыртқы көринисинен баслап, оның ислеген мийнетин, адамлар менен болған мүнәсийбетин, руўхый дүньясын шебер сүүретлеген.

«Алланияздың түрине қарап оның жасы 50де, хәттеки 60та шығар деп ойлайсаң. Бирақ, оны денеси жасартып көрсетеди. Ал, бет әлпетиндеги әжимлерине қарамастан бурын сулыў болғанға уқсайды, хәзир де сулыў. Кең пейилли күлкиси оғада шырайландырып жибереди екен. Жүзи жарқын...»¹.

«...мен машинаға отырдым. Жүзлери қуяш әптабынан қараўытқан, үсти-басына ылай жағылған Алланияз мени шаңғытлы атызлықтан шығарып салды»².

Мине, бул қатарларда айрықша мазмун жатыр. Биз, қахарманды көз алдымызға толық келтире аламыз хәм оның миймандослығын жазыўшының

¹ *Қайыпбергенов Т.* Көздиң қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. Б. 324-328.

² Сонда

бир аўыз гәпинен-ақ, ўақыяны шебер сүүретлеўинен билип алыўымызға болады.

Автордың дәретиўшилигинде жазыўшылықтың хәр түрли элементлери, әпиўайылық, көркемлик көп ушырасады. Оның өзине тәнлигиде, стилиде дәретиўшилиқ шеберлигиде, мине, усында.

Т.Қайыпбергеновтың *«Дәрья теңизге қуймағы лазым»* очеркинде де мийнет адамы хаққында сөз етиледі. Бунда өмир бойы қара мийнет ислеп киятырған адамның образы өз сәўлесин тапқан. Очерктің бас қахарманы Мәтназар Машарипов. Ол он үш жасынан баслап Әмиўдәрьяда ислейди. Соң кәсибин дийханшылыққа алмастырады.

Напақаға шықса да ғаррылық жасына карамай Қумбасқаннан ашылған тың жерге егин егип, өним алыўға бириншилерден болып бел байлаған хәм ең алды менен елсиз далаңлыққа жай салып, қоныс басқан. М.Машариповтың ислеген мийнети очерктің тийкарғы сюжети болып табылады.

Автор өз шығармасының темасын *«Дәрья теңизге қуймағы лазым»* деп атаўы да тосыннан емес. Бул гәптиң тийкарында үлкен тәсирли мәни бар. Қахарман тилинен алып қарасақ: *«...басқа дәрьялар арқалы болса да, мейли түбинде теңизге қуймағы лазым... Тәбияттың нызамы усындай... Адамлардың да айланыс шеңбери бар. Тиришиликте адам өз күш - жигерин босқа жумсамаўы керек. Ал, мийнет адамларына хызмет ислеўи тийис»*¹.

Автордың шеберлиги сонда, ол очерктің темасы арқалы-ақ оқыўшылардың қызығыўшылығын оята алады. Соны да атап өтиў керек, автордың стили де ең дәслеп тема таңлаўында көринеди. Публицист өзиниң бул очеркинде қахарман образын шеберлик пенен жасай алған. Сондай-ақ, автор стили қахарманның ислеген мийнетин жай, түсиинкли, әпиўайы, анық баянлап бериўден ибарат. Мысалы:

«...Муртлары таўланған узын бойлы, анық денели, әжим басқан жүзлеринен еlege дейин сулыўлық белгиси кетпеген Мәтназар аға бизди

¹ *Қайыпбергенов Т.* Көздиң қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. Б. 310 Б.

жайдың алдында күтип алды»². Бул гәп арқалы биз, Мәтназар Машариповтың келбетін көз алдымызға анық келтире аламыз.

Публицист қахарманының образын ашып беріуде, оны танытудың да пикирін, көз-қарастарын келтиріп өтеді. Оның бұл стили, бириншіден, хақыйқатты дәлілдеуге хызмет қылса, екіншіден, қахарман образын дәретіудеги оның шеберлігін көрсетеді. Бул очерк ең дәслеп 1984-жылы 10-февральда «Правда» газетасында жарық көрген еді. Демек, публицисттің стили, көркем тиллиги арқалы сәулеленген әпиұайы мийнет адамы Мәтназар Машарипов пүткіл әлемге танылды десек қәтелеспеймиз. Жазыұшының Т.Қайыпбергеновтың жетіскенлігі де мине, усында көринеде.

Т.Қайыпбергеновтың публицистикалық шығармаларында шешимін күтип турған күннің әхмийетли мәселелери жөнінде де сөз болады. Оның мийнет адамының образын сәулелендіретуғын және бир шығармасы «Муғаллимнің монологы» деп аталады.

Публицисттің бул очеркинің алдыңғы шығармаларынан айырмашылығы қахарман образы менен автордың бирге сөйлесіуі, қатнасы яки өзгелердің қахарман хаққындағы пикирлерін билиу арқалы емес, ал сүұретленежақ болған адамның өзін сөйлетиу арқалы, оның образының ашып берилиуінде, ал бул болса өз нүұбетінде автордың стилинің өзгешеликлеринен саналады.

Шығарманы оқыу арқалы қахарманның қандай адам екенлігін, оның сөзлеринен айқын сезиуимизге болады. Мысалы:

«...Мен сол күни қалаға кеттим де, бар ақшама дәптер, қәлем сатып алдым. Сөйтип үйме-үй таратып шықтым. Балалар тағы мектепке, сабаққа қатнай баслады.

Тап усы ўақыя маған өмирде бир нәрсениң мағызын шағып берди. Муғаллим ушын өз ўақтында мектепке қатнап, балаларға тәлим-билим беріуге шексиз ықласым, бул менде әзелден-ақ бар сыяклы деп ойлайман.

² Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 316-317 Б.

Ең баслысы өз кәсибиң ушын жуўапкершиликти сезиниўиң тийис. Сен сонда гана муғаллимсең!»¹.

Бул шығарма қахарманының гәплери. Ол өзи хаққында, өз исине болған жуўапкерлишиги хаққында усылай баян етеди. Оның мийнет сүйгишлиги усы гәплеринен-ақ сезилип турады.

Буннан биз, хәр бир устаздың өз оқыўшыларының тилин дурыс таба билиўи, яғный хәр қандай исте де шеберлик, инта менен яғный, қызығыўшылық ислеў кереклигин сезинемиз. Бул шығармасында да публицисттиң стили, айрықша көзге тасланады.

Жазыўшы Төлепберген Қайыпбергеновтың бул шығармасы ең дәслеп 1984-жылы 20-сентябрьде «Правда» газетасында жарық көрди.

Бул шығармаларындағы публицисттиң стиллик өзгешелигине анализ жасасак:

Бириншиден: халқымызда маңлай тери менен халыққа хадал хызмет етип, шексиз алғысқа мияссар болып жүрген, әпиўайы хәм әжайып адамларды таңлап, олардың өмири, мийнет жолы хәм хызметлери хаққында баянлаўы;

Екиншиден: олар көпшиликке жақыннан таныта билиўинде;

Үшиншиден: бундай адамлардың өмир жолларын, ислерин халыққа жеткерип, оннан кимниң болса да, үлги алыўына арзыйтуғынлығын ашып бериўинде көринеди.

Улыўма алғанда, жазыўшы-публицист Төлепберген Қайыпбергеновтың публицистикалық шығармаларының стили көп түрлилиги менен характерленеди. Оның стилиндеги баянлаўдың өзине тәнлиги, бизиң бул пикирлеримизди дәлийллейди.

¹ *Қайыпбергенов Т.* Көздің қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 316-317 Б.

Ш БАП

Т. ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ ТИЛИ

Хәр бир шығарманы дәретиўде тилдиң сөзлик қурамынан шебер хәм орынлы пайдалана билиў үлкен әхмийетке ийе. Қолланылған сөзлердиң мәнилериңиң сәйкеслиги хәм бир-бирине үйлесимли келиўи гәптиң мазмунын келтирип шығарады. Бул ҳаққында филология илимлериниң докторы, профессор Е.Бедимуратов былай деп жазады: *«Публицистикалық стильдиң көпилик халық массасына қаратылыўы, жоқары идеялылығы, халыққа үгит-нәсиятлылық характери менен тәсир етиўшилиги, оның пүткил қурылысының, соның ишинде лексикалық элементлериниң де анық хәм түсиникли болыўын талап етеди»¹*. Демек, бунда публицистикалық шығармаларыдағы лексикалық бирлик, сөзлердиң, гәплердиң оқыўшыға түсиникли хәм анық болыўы кереклигин айтады.

Т.Қайыпбергеновтың шығарма дәретиўдеги стили, гәп кураў шеберлиги басқа жазыўшыларға салыстырғанда бир қанша өзгешелиги менен ажыралып турады. Оның хәр бир шығармасы өзиниң мазмуны, көркемлиги менен китап оқыўшысын өзине тартады.

Сонлықтан да, биз магистрлик диссертациямыздың бул бабында публицисттиң шығармаларының тилине кеңирек тоқталып өтпекшимиз.

Т.Қайыпбергенов публицистикасының тилиниң көркемлиги, онда қолланылған лексикалық бирликтин хызмети, автор тилиниң ширелиги усы бапта сөз етиледі.

¹ Бедимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стиллериниң раўажаланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1973, 67 Б.

3.1. Абстракт атлықтар хәм фейилдин хәзирги мәхәл формалары

Филология илимлериниң кандидаты, доцент А.Бекбергенов өзиниң «Қарақалпақ тилиниң стилистикасы» атлы мийнетинде: *«Морфологиялық жақтан алып қарағанда публицистикалық стильде абстракт атлықтар /нәтийжелилик/ садықлық, келисим, жууәпкершилик ғ.т.б (фейилдин хәзирги мәхәл формалары) жийи қолланылады»¹*-деп жазады.

Буның айқын дәлийли ретинде Т.Кайыпбергеновтың публицистикалық шығармаларынан мысаллар келтириуимизге болады. Оның публицистикалық шығармаларында атлық, келбетлик, фейил сөзлерге сөз жасаушы аффикслердин жалғаныуы арқалы пайда болған абстракт атлықтар жийи ушырасады. Мысалы, *хәлекшилик, хақыйкатлық, шынлық, хәуеслилик, шырайлылық* хәм т.б.

Публицистикада абстракт атлықтар гәп ишинде келгенде қосымша мәни отеногин билдирип, гәпке тәсир етиушилик күшин берип турғандай сезиледи. Мысаллар келтиремиз:

«Сөйтип сол хабардың шынлығына жетиу мақсетинде шетиректеги ең бир жарлы үйге қонақ болады. Ол маған жек көриушилик көзи менен басымнан аяғыма шекем қарады да мен нәл екпеймен, пахта егемен, - деди гәрдийип»¹.

Бул келтирилген мысалда дәслепп келбетликтен хәм фейилден абстракт атлық жасалған. Олардың хәр бир гәптеги орны, хызмети, тәсир етиушилик күши өз алдына. Сонлықтан шығармаларда оларды таңлап алыу, орынлы қолланыу зәрүр.

Ал, гәпте фейилдин хәзирги мәхәл формаларының қолланылыуы да жәмийетлик публицистиканың лексикасына киреди². Мысалы: *«Сизиң менен бирге Қарақалпақстанда жер менен ислесиу қыйын, күтә қыйын».*

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1990. 14 Б.

¹ Қайыпбергенов Т. Көздин қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1986. 311 Б

² Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1990. 14 Б.

«...Негедур оның менен хәзирги әңгимелесиүден соң, сол мектепти көз алдыма елеслетким хәм ол хаққында жаңалықлар билгим келди».

«Бундай адамлардың арада еле де барлығын билгенимиз ушын қайта қурып болдық деп арқайынлыққа берилиўге ҳеш қайсымыздың хақымыз жоқ».

Бул келтирилген мысалларымыздың бириндеги фейил сөзлер жеке турғанда келер мәхәл, ис-хәрекеттиң енди исленетуғынлығын аңлатқаны менен жоқарыдағы гәплердиң мәнисинде хәзирги мәхәлди билдирип турыпты. Булардың тийкарында жазыўшының дәретиўшилигин тереңирек анализ етип, үйрениўимиз мүмкин. Буларда фейилдиң хәзирги мәхәл формаларының бири адамның кандай да бир сезимин билдирсе, екиншиси буйрық мәнисин аңлатып, гәпте үлкен хызмет атқарып турғанлығын көриўге болады. Бул да Т.Қайыпбергеновтың жазыўшылық шеберлигинен, тилден пайдаланыўдағы утымлылығынан дерек береді.

3.2. Биргелки хәм кирис сөзлердің қолланылыуы

Биргелки ағзалар тилимизде қолланылыуы бойынша айрықша орынды ийелейди. Олар гәптиң мазмунының еле де толық болыуын, пикирди тужырымлы хәм тәсирли етип жеткизиуди тәмийинлейди. Сондай-ақ, анықлық енгизиуде, соның менен бирге гәпимиздің көркемлігин арттырыуда өзиниң тәсирин тийгизеди.

Жазыушы Т.Қайыпбергеновтың публицистикалық шығармаларында биргелки ағзалар көп қолланылады. Мысалы: *«...Бир өзи ылайдан бирнеше гербиш қуйды. Дийуалларын тиклеп тахтай, цемент, пол, әйнек-қапыларын табыстырды. Қулласы, қартайған кемтир менен заррыны жаңа жайға киргизди»¹.*

Жазыушы-публицист Төлепберген Қайыпбергеновтың публицистикалық мазмундағы шығармаларында бундай мысалларды көплек көриуимиз мүмкин. Мысалы:

«Ол халық дәреткен нақыл-мақаллар сыяқлы ҳикметли сөзлерде, қыялларда көретугын даналық емес, ал, халықтың минез-құлқында, ҳарекетинде, турмыс салтында көринетугын данышпанлығы»².

Бул еки мысалда да ушырасатуғын биргелкили ағзалар атлық сөзлерден ибарат. Олардың бәри де гәпте толықтырыушылық, анықластырыушылық хызмет атқарып тур.

Және бир неше мысаллар келтирейик:

«Мен сол сапары шығып сөйлегенимде қосып жазыуларды, ағайиншиликті әшкаралайтуғын «Көздің қарашығы» романымда еске алып өттим»¹.

Т. Қайыпбергеновтың публицистикалық шығармаларында бундай биргелкили ағзалы гәптерди көплек ушыратыуға болады. Бундай ағзалар айырым гәптерде ғана ушырасып қоймастан, соның менен бирге избе-из

¹ Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 322 Б.

² Сонда.

¹ Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988. 55 Б.

келген гәптерде де қолланылатуғынлығының гуўасы боламыз. Мысалы: «Соның менен бирге олар адамлардың күтә ауыр қосымша мийнетине қыйсық, нахақ иске төленгени сыяқлы етип хақы төленеди». «Хәр түрли сумлықлы усыллар жуўапкерлик пенен пайдаланылады».

«Хақықатында да, адам хақ нийети менен мийнет етсе, бирақ оның мийнетиниң пәклигине гуман менен қаралса, оның руўхый дүньясы сөзсиз азап шегеди, ақыбетинде онда бийпаруалық, жумысқа немқурайдылық пайда болады. Усы жерде мениң мынаны еслетким келеди, хұрмет, мәртебе, абырай сыяқлы түсиниклер биз ушын күтә әхмийетли хәм қәдирли түсиниклер, олар бизлердиң улыўма жәмийетлик адамгершилик байлығымыз хәм биз оларды кимниң болса да ҳарам нийетине пайдаланыуына жол қоя алмаймыз»².

Көрип өткенимиздей шығарманың бир бетиниң өзінде бирнеше биргелкили ағзалар бар. Публицисттиң хәр бир шығармасында да усындай биргелкили ағзаларды қолланыў усылын көриўимизге болады. Демек, бул стилди өз дәретпелеринде Т.Қайыпбергенов жақсы хәм шебер қолланған десек болады. Бул усыл айтылған бир сөздиң және де түсиникли, анық болыуы ушын, көркем шығармаларда, публицистикалық дәретпелерде кең қолланылады. Бул демек, биргелкили ағзаларда жазыўшы ямаса публицисттиң стилинде үлкен орын тутады деген сөз.

² Қайыпбергенов Т. Көздиң қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 333 Б.

3.3. Кирис ағзалар

Т.Қайыпбергеновтың публицистикалық шығармаларындағы кирис ағзалардың өзіншелік хызметлеріне де кеуіл аударғанымыз орынлы. Себеби, кирис ағзалар хәр бир шығармада айтылған қәлеген бир пикирди өткен яки енди исленетуғын ис пенен байланыстырыушылық хызметин атқарғанлықтан, жазыушы ямаса публицисттиң дәретпелеринде, тилинде орынлы қолланылады. Публицисттиң *«Ар-намыс сезими отлы сезим»* мақаласында төмендегидей кирис ағзалы гәплер ушырасады.

«...Былайынша айтқанда гүрсилерди ертлеп алып, өзимиз секирип минип үстінде гернай, сырнай шертип алға кетип баратырмыз деп сүрен салғанбыз. Хәқыйқатында да, биз, өзимизге өзимиз қанаатланбаушылық пенен еки жүзликке берилип, бәрхама өтирикти талап ететугын исжақнаслықты, жууапкершиликсизликти, мәмлекетке тиккелей зыянкесликти аңлайтуғын, көпирме сөзлерге үйренип, бизиң тусымыздан өмир ҳаглап өтип баратырғанына итибар қылмағанбыз»¹.

Мине, усындай дәретпеде ушырасатуғын кирис ағзалы гәплер, алдыңғы гәп пенен кейинги гәптиң мәнислерин бир-бири менен жақынластырып, байланыстырыушылық хызметин атқарады.

Тилимизде бир қанша кирис ағзалар айтылған гәптиң, ис-хәрекеттиң хәқыйқатлығын билдирип, адамда исенимлилик туудырады. Мысалы: *«Олар бизди кимниң есабынан күткени биймәлим болып қалды. Сорау әлбетте, уят. Өйтсең дәстүрди бузып аласаң»².*

«...Мейли, қозы сойған-ақ болсын. Бирақ, үй ийеси, әлбетте, сол қозының өсе келе үлкен қой болатуғынлығын, талай сапар жүн беретугынлығын, егер сатагойған жағдайда үйге бираз уақыт қәрежет болатуғынлығын, егер сақлай берсе, ол өсип-өнип көбейиуи мүмкин екенлигин билмейди емес»³.

¹ Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 330 Б.

² Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 330 Б.

³ Сонда.

Бул мысаллардағы *әлбетте* сөзлери, сондай-ақ, лексикалық топламдағы *хақыйқатында да, атап айтқанда* бирликлери гәпимизде қолланылғанда анықлықты сезиниўимизге жәрдем береді.

Тилимизде бир неше кирис ағзалар бар. Оларды тек ғана орынлы жеринде пайдалана билиў де шығарма авторынан стильлик шеберликти талап етеди. Егер кирис ағзалар орынсыз пайдалана берсе, онда пикиримиз анық болмаўы да мүмкин. Ал, гейде пикир керисинше түсинилип кетиўине алып келеди¹.

Биз, жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың барлық шығармаларында, атап айтқанда публицистикалық дәретпелеринде кирис ағзалардың өз орынларында қолланылғанлығының гуўасы боламыз.

Кирис ағзалар тек ғана пикирдің анықлығын билдирип қалмастан, соның менен бирге өз нәўбетинде автордың жеке ой-пикирин билдириўине де жәрдем береді, яғный автор өз пикирин билдириўде *мениңше, мениң ойымша, мениң пикиримше* хәм т.б. сыяқлы синонимлердің кәлеген биреўинен пайдаланады. Мысалы: «*Мениң ойымша мәртлик, хақыйқатлық сыяқлы, көркем өнер сыяқлы жақсы я жаман, көп я аз болыўы мүмкин емес*».

«*Мениңше, адамның кең пайтахт уллы ўатанын шынтлап сүйиўи, оның киндик қаны тамған мәканын, кишкене аўылын сүйиўден басланады*»².

Көрип өткенимиздей, тилимиздеги кирис ағзалы сөзлердің де атқаратуғын хызметлери де өз алдына хәм хәр қыйлы. Ол да өз нәўбетинде күнделикли турмысымызда, сөйлеўимизде кең қолланылатуғын зәрүр болған тилимиздің бийбаха байлығы есапланады. Тағы да жазыўшының стиллик шеберлигин белгилеп береді.

¹ Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционалық стилинің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис «Қарақалпақстан», 1973. 171 Б.

² Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988. 154 Б.

Биз, публицисттің қайсы дәретпесін алып қарасақ та хеш бір жазыушының жүзеге шығармаған өзине тән айрықша бір стилинің бар екенлигине гууа боламыз.

3.4. Публицистикада жәмийетлик саясий терминлер

Публицистикалық стильдің лексикасында жәмийетлик-саясий терминлер үлкен орынды ийелейди. Терминлер белгили бир турмыс тараўына ғана тийисли, сол тараўда жийи қолланыўы менен өзгешелип туратуғын сөзлердің бир бөлими. Олар арнаўлы түрде қолланылатуғын бир мәнили лексикалық элементлерден ибарат.

Қарақалпақ тилинің жәмийетлик-саясий терминологиясы орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирип келген терминлер арқалы байыған десек те қәтелеспеймиз. Мысалы: *гуманизм, депутат, кандидат, экология* хәм т.б.

Биз, магистрлик диссертациямызда белгили сөз шебери, жазыўшы-публицист Т.Қайыпбергеновтың публицистикалық шығармаларындағы жәмийетлик-саясий терминлердің қолланылыўына да тоқтап өткенди мақул көрдик.

Жоқарыдағы мысалларға қосымша етип *стратегия, президент, планета, демократия, пленум, доклад, партия, прогресс, объектив, дипломатия, социаллық, идея, цивилизация, идеология, суверенитет, позитивлик, регионаллық* хәм т.б. лексикалық бирликлер, терминлер орыс тилинен хәм басқа тиллерден тиккелей аўысқан хәм хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде турақлы түрде қолланылып киятырған сөзлер десек болады.

Басқа тиллерден аўысып, бизиң тилимизге кирген бундай терминлер бүгинги күни хәммеге теңдей түсиникли. Сонлықтан да, Т.Қайыпбергенов жәмийетлик-саясий терминлерди өзиниң мақала хәм очеркинде шеберлик пенен пайдаланған. Сөзимиздің айқын дәлили ретинде, оның тек бир еки публицистикалық дәретпесин ғана мысалға алсақ болады. Мәселен: «Шөлистан бүлбүли», «Ар-намыс сезими отлы сезим», «Руўхый берилгенлик хәм арқа сүйеўшиликке берилиў сезимлери» сыяқлы публицистикалық мақалаларында *экология, конференция, прогресс, объектив, дипломатия, идея, цивилизация, идеология* усаған басқа

тиллерден кирип келген жәмийетлик-саясий терминлерди жийи ушыратамыз.

Соның менен бирге, публицист жәмийетлик-саясий терминлерди қарақалпақ тилине шебер аударып, қарақалпақ тилинен усы сөзлердің дәл эквивалентин таба билген. Мысалы: *аударыспақ, аўқам, тап, үстем, үстемлик, демократиялық жәмийет, сөйлесик жолы, жәмийетлик пикир, хұждан еркинлиги, тең хұқықлы, сөз еркинлиги, социаллық кескинлик, хұқықый мәмлекет, маўасасызық, миллий идеология, жәмийетлик турмыс, халық-аралық аспект, халық-аралық қатнастар, демократиялық принциплер* хәм сыяқлы жәмийетлик-саясий бирликлерди жазыўшы публицистикасында жийи ушыратыўымыз мүмкин.

Т.Қайыпбергенов өз мийнетлеринде жәмийетлик-саясий терминлерди аралас қолланыў арқалы қарақалпақ тилинің сөзлик қатламының байыўына мүмкиншилик туўдырады. Сондай-ақ, жазыўшы қарақалпақ тилинде бурыннан қолланылып киятырған сөзлерге де терминлик мәни бере алған. Мысалы: *ўатан-адамзат-тарийхы, мүсийбетлик жағдай, Аралдың басындағы күлпетлер* хәм тағы басқа.

Бул бирликлер белгили сөз шебериниң қарақалпақ тилинің лексикасының еле де раўажланыўына қосқан үлкен үлесиниң мысалы бола алады. Демек, Т.Қайыпбергенов публицистикалық шығармаларында тилимиизге тән болған көплеген сөзлерди орынлы қолланғанлығы менен де айырылып турады.

3.5. Публицистикада эвфемизмлер

Тилимиздеги лексикалық бирликтің хәр биринің атқаратуғын хызметлери бар. Усылар ҳаққында сөз ете отырып профессор Е. Бердимуратов былай деп жазады: *«Тилимиздеги эвфемизмлер әдебий шығармаларда оның мазмуны, жанрлық өзгешелиги, стильлик талаплары тийкарында лексикалық, семантикалық қураллар сыпатында хызмет ете алады».*

Бизиң сөзлик қурамымыздан орын алған эвфемизм сөзлер өзиниң қолланылыўы бойынша үлкен әҳмийетке ийе. Себеби, бир сөз екінши сөз арқалы жумсартылып, мәнилик жатан жақын хәм сыпайы етип бериў ушын қолланылады. Сондай-ақ, ол өз гезегинде тәсир етиўшилиқ хызметин де атқарады. Соның менен бирге эвфемизмлерди қолланыўда публицисттиң өзине тән шеберлиги де көзге тасланады. Өйткени, эвфемизмлерди қолланыўда *пикир образлылығы* пайда болады.

Хәр бир жазыўшы өз шығармасында эвфемизмлерди таңлап қолланыўы керек болады. Өйткени, айырым жерлерде *туўды сөзин көз жарды, жас босанды* болып қолланылады. Ал, булар тек адамға ғана айтылады. Биз, Т.Қайыпбергеновтың публицистикасын анализ еткенимизде тилимиздеги эвфемизм сөзлерден орынлы пайдаланғанының гуўасы болдық.

Буннан басқа да Т.Қайыпбергеновтың әпиўайы, қарапайым, қарақалпақ сөзлерин жетик, шебер билетуғынлығын, өзиниң публицистикалық дәретпелери арқалы белгилеп, дәлиллек береди. Себеби, тилимизде жийи қолланылатуғын айырым сөзлер жазыўшы-публицист шығармаларында кең қолланылады. Мысалы: *«Жоқары да айтқанымыздай Әмиўдәрья менен Аралдың басына туўған күн, бизиң өзбилерменлик хәм мәпгөйлигимизден болып отыр».*

«Психологиялық қайта қурыў менменликтен, шаўқымпазлықтан, дәрдебесөзликтен қутылыўды нәзерде тутады. Соның менен бирге анық

есаплаулар менен тәмийинленбеген әсир проектлеринен де ұаз кешиўди талап етеди»¹.

Жазыўшы публицист Т. Қайыпбергенов бул мысалдағы *шаўқымпазлық, дәмбебезлік, мәнғәйлик* деген сөзлерди өзине тән өзгешелик стиль менен шебер қолланған.

Қарқалпақ әдебий тилинің сөз ғәзийнесине қосқан үлесин жазыўшының барлық дәретпелеринен көриўимизге болады. Әсиресе, эвфемизмлерден орынлы пайдалана билиўи, шебер қолланыўы, оның шығармаларының қунын және де асырды. Мысалы: *«...Қуўанышымыз көпке бармады, бийшара анам аўырып, қайтыс болды. Оның қалайынша жаны үзилгени еле көз алдымда.*

«Охх, маған жетимликти инәм еткен сол қара күн!!! Бирақ, сорлы анам көз жумар алдында бир нәсият берип үлгерди»¹.

Бул келтирген мысалымызда үш гәпте де бир сөз үш түрли мәниде қолланылған. Яғнай өлди сөзинің орнына биринши гәпте *қайтыс болды* деп жумсартып алынған. Екинши гәпте *өлгени* деп туўрыдан-туўры айтпай, *жаны үзилгени* түринде сыпайыластырып қолланылған, ал, үшінши гәпте *өлер алдында* деўдің орнына *көз жумар алдында* деп шеберлик қолланған.

Булар өз гезегинде гәпке образлылық берип, оның тәсиршеңлигин арттырып тур. Соны да айтып өтиў керек, бул қатарда келген үш гәпте де қайталаныўшылық сезилмейди. Усындай етип қәлеген лексикалық бирликти қайта-қайта тәкирарламастан, оның басқа синонимлерин таўып қолланыў да жазыўшыдан үлкен тәжирийбени, шеберликти талап етеди. Мысалы: *«Бир неше рет сол жерге барып, моллалар менен соқлығысыўыма туўра келди».*

«Буннан соң балалар бир айдай мектепке қатнады да соңынан «изеп» басқанды тоқтатты».

¹ Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988. 154 Б.

¹ Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 315 Б.

Бул мысалдағы *қатнау* сөзинің екінши рет *изеп басыу* синоними менен қолланылғанына гуға боламыз. Солай етип, жазыушының өзине тән стили де, публицистикаларының тили де өзгеше.

Бул биринши нәўбетте публицисттиң дәретиўшилиқ талантының күшли.

3.6. Троптар көркемлеу құраллары

Т.Қайыпбергенов шығармаларындағы хәр бир гәптиң өзи оқыўшыны сол дәрәтпени ақырына шекем оқып жеткерийге умтылдырады. Себеби, ондағы дүзилген гәплер, таңлап алынған лексикалық бирликлер сол шығармада сәўлеленген ўақыяға оқыўшының қызығыўшылығын оята алады. Мысалы тилимиздеги әпиўайы еки гәпти алып қарайық. «*Палаў таяр болды. Майсызырақ болса да аппақ гүришлери сайрам-сайрам палаў, гаррының бул иске де шебер екенлигин көрсетти*»¹.

Бул гәптен нени көрийимизге болады?

Т.Қайыпбергеновтың айрықша талантын, жазыўшылық шеберлигин көрийимизге болады. Себеби, ол әпиўайы сөзлер менен гәп қураған болса да, бул мысалларда оның сөз саплаў шеберлиги айқын көзге тасланады.

Егер де мысалымыздағы гәп: *Аўқат таяр болды. Палаў гаррының бул иске де шебер екенлигин көрсетти* – деген формада дүзилгенинде, онда гәпимиз өзиниң тәсиршеңлигине де, көркемлик күшине де ийе болмаған болар еди. Бирақ, бул да гәп. Лекин, тексттеги гәпке қарағанда бираз мәниси хәм оқыўшыға тәсиршеңлиги төмен.

Әдебият теориясындағы көркемлеу құраллары хәр бир дәрәтпени жәмийетшиликтиң жақсы қарсы алыўына өзиниң тәсирин тийгизеди. Себеби, көркемлеу құраллары шығарма дерегиниң мазмуны болып табылады. Сонлықтан да, оларды өз орынларында қоллана билиў оғада әхмийетли. Бул да өз гезегинде хәр қандай қәлем ийесинен айрықша дәрәтиўшилиқ шеберликти талап етеди.

Биз, Т.Қайыпбергеновтың өз гезегинде сөзге шешен екенлигин де айтып өтиўди мақул көремиз. Себеби, хәқыйқатында да, оның көркем сөзлер менен безендирилген шығармаларын хеш ким де бийкарлай алмайды. Ол тек ғана көркем әдебий шығармаларының мазмунын хәм

¹ *Қайыпбергенов Т. Көздиң қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 311 Б.*

формасын, сондай-ақ, сюжет хәм темасын шебер сәўлелендирип қоймастан, соның менен бирге публицистикалық дәрәтпелеринде де көркемлеў куралларының шебер пайдаланыўшысы болғанлығының гуўасы боламыз. Сонлықтан Т.Қайыпбергенов хәр бир гәпин көркемлеп, шебер қолланған жазыўшы десек асыра айтқан болмаймыз.

Пиқиримиздиң айқын дәлили ретинде публицистикалық дәрәтпелеринен бир неше мысаллар келтирип өтейик:

«...Мисли серише сыяқлы дегершиқлер арасынан зытып шыққан улпа топырақ артымызда шыйратылып, мисли пудра киби шаңғытып, жолды көрсетпей, бурқасынлап қалып атыр. Аздан кейин тозаң басылып, туў алыста пайда болған шаңғыт пердеси ойпатлық үстинде самғаған гиддиман қустың сарғылт канатларына мезгеп, бир орында мәңги қатып қалған сериппе сыяқлы көзге тасланады»¹.

Бул гәплердеги мисли сереше сыяқлы, мисли пудра киби, гиддиман қустың қанатларындай хәм т.б. теңеўлери шеберлик пенен қолланылған, олар ўақыяны оқыўшыға образлы етип жеткерийўге хызмет қылады.

Бул теңеўлерден пайдаланбай-ақ, төмендегише гәп дүзиў мүмкин.

«Дегершиқлер арасынан дейип шыққан улпа топырақ, артымызда шыйратылып, шаңғытып, жолды көрсетпей, бурқасынлап қалып атыр. Аздан кейин тозаң басылып, туў алыста пайда болған шаңғыт пердеси бир орында мәңги қатып қалған сыяқлы көзге тасланады».

Бул гәпимизде әпиўайылық, түсиниклилик бар. Бирақ, контексттегидей көркемлеў куралларын өз орнында қолланыў, гәпимиздиң және де мәнили болыўына алып келиўи менен бирге образлылықты пайда етеди.

Жазыўшы шығармаларындағы эпитетлердиң қолланылылыўы да үлкен әҳмийетке ийе. Себеби, олар қәлеген бир предмет ямаса хәрәкетке тән болған белгили қәсийетти, сапаны айрықша анықлап, оны образлы етип

¹ Қайыпбергенов Т. Көздиң қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 311 Б.

көрсетіуі үшін аұыспалы мәни де қолланылады. Бундай тропты Т.Қайыпбергеновтың публицистикалық дөретпелеринен де көплек ушыратыуымызға болады. Мысалы:

«Мине бәршемиздің сөзимиздің алдында бизің жеримизди Қарақум хәм Қызылқумның хұжиминен қорғаушы усы ұалаяттың хауа райын (дийханшылықты да) тәртиплестиріуіши кондиционер Арал теңизи күннен-күнге қурып, жоқ болыуға қарады. Бизің ата-бабаларымыз әсирлер бойы дәуирдің ала сапыранлы, гауғалы соқпақларынан өзинің бахтын излеп жасады»¹.

Бул гәплерде *кондиционер*, *ала сапыранлы*, *гауғалы* деген эпитетлер шеберлик пенен қолланылған.

Публицисттиң Арал теңизин *кондиционер* деуі бийкардан емес. Себеби, кондиционер бөлмениң хауасын тазалап, салқынлатып туратуғыны сыяқлы, Арал теңизи де, бизің барлық халқымыздың үйинің хауасын тазартып турады. Сонлықтан публицист Арал теңизин кондиционерлик қәсийетке ийе деуі менен бирге *кондиционер* сөзи арқалы контексттеги гәп образлы болып тур. Дыққатымызға алған екинши гәпте де образлылық сезиледи. Хақыйқатында да адам өмиринің хәр қыйлы ямаса дәуирдің хәр қыйлы ойлы-бәлентли яки контекстте келтирилгениндей *ала сапыранлы*, *гауғалы* соқпақлары болады.

¹ Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988. 155 Б.

3.7. Фразеологиялық сөз дизбеклери

Турақлы сөз дизбеклери лингвистикалық әдебиетларда фраземалар, фразеологиялық сөз дизбеклери, фразеологизмлер деп аталады. «Фразеология» грекше *phrasis* – «аңлатыў усылы», «сөйлеў тодасы», ал, *logos* «илим» деген сөзлерден қәлиплескен атама¹. Қайсы тилди алып қарасақ та оның сөзлик қурамында тек жеке сөзлер ғана йемес, ал жеке сөзлердей пүтин мәнини аңлатыўшы бир неше сөзлер дизбегинен қуралған сөз дизбеклери де белгили орынды ийелейди. Бул сөзлик қатлам номинация яки атама сыпатында талқылатуғынын басқа бирликлерден функциональлық хызмети, пайда болыўы хәм жасалыўы, сондай-ақ, сөйлеў айланысында қолланыўы жағынан өзине тән өзгешеликлерге хәм айырмашылықларға ийе. Олар семантикалық жақтан да, эмоциональлық - экспрессивлик өткирлиги жағынан да, тилдің қаймағы, мағызы сыпатында қолланылыўы менен бир қатарда хәр қандай миллий тилдің өзгеше лексика - семантикалық байлығы болып та көринеди. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердің түрли семантикалық топарларына киретуғын «*түбине дуз йегиў*», «*қызыл кегирдек болыў*», «*тырнақ астынан кир излеў*», «*аўыз бастырық*», «*асығы алишы*», «*пышақ арқасы*», «*түйениң үстинен ийт қабыў*», «*шашбаў көтериў*», «*түйениң қуйрығы жерге тийгенде*», «*қой аўзынан шөп алмаў*», «*тил тийгизиў*», «*жүрегиниң түги бар*», «*жүрек шайды болыў*», «*дизе бүгиў*», «*көзди ашып жумғанша*», «*асқар таў*», «*үнине суў қуйыў*», «*тас түнек*» хәм т.б. фразеологиялық сөз дизбеклерине тән өзгеше мәни, функциональлық хызмет, экспрессивлик әдеттеги сөз мәнилери олардың функциональлық стильлик жағынан айрылып турады. Бул фразеологиялық сөз дизбеклериниң пүтин мәнилери

¹ Дәўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис., «Билим», 2007. 121-бет.

аңлатып турған мазмунды екінші бір сөзлер менен дәл бериў дерлик мүмкин йемес. Әсиресе, олар сәйкес контекстлерде өзине тән барлық реаль көринислерине ийе болып турады. Оның үстине бундай фразеологизмлер тилде әсирлер даўамында кәлиплесип, турақласқан сөзлик қурамның айырықша бир қатламы. Ол хәр бир тилдің миллий келбетин белгилеўши лексикалық көрсеткишлердің бири ретинде көзге түседи.

Хәр қандай фразеологизмде жай сөзлерге ямаса сөз дизбеклерине салыстырғанда, эмоционал-экспрессивлик мәни образлылығы күшли болады. Бундай сөз дизбеклери көркемлеў қураллары, көркем әдебиятта публицистикалық стильде хәм сөйлеў тилинде кең қоллланады.

Жазыўшы Т.Қайыпбергенов публицистикасында усындай фразеологиялық сөз дизбеклерин көплеп ушыратыў мүмкин.

«Усы арқа сүйеўшилик психологиясы сондай жасларымыздың да санасына сиңип атыр. Олар университетке бир басыңды сугып алсаң болды, диплом қалтада деп ойлайды. Себеби, үлгермейтуғын, оқыўдан шығып атырған студентлердің саны көбейип кетсе, ҳеши ким муғаллимлердің де басынан сыйпамайды».

*«Ал, шала-пала кадрлардың халыққа не пайда келтиретуғынлығы менен қызығыўы тийис адамлардың өзлери бул мәселеге **ат үсти қарайды**».*

Дәслепки гәптеги *басыңды сугып алсаң* деген бир сөзди фразеологиялық сөз дизбеги десек болады. Өйткени, бул жерде аўыспалы мәниге ийе болып тур, яғный басыңды бир нәрсеге киргизип алыў емес, ал, *университетке кириў* деген мәнисинде қолланылған. Ал, кейинги гәптеги *басыңды сыйпамайды* деген фразеологиялық сөз дизбеги, *жақсы көрмейди* ямаса *қәлемейди* мәнисинде қолланылған.

Публицист бундай фразеологиялық сөз дизбеклерінен шебер, орынлы пайдаланғанлығын өзінің дөретпелері арқалы дәлиллейді.

«Ене дерегин алғанда аўылға усындай жалған қайырқомлық пенен тәрбияланған, билими шала, тек дипломлы қәниге емес, қақыйқый қәнигелер керек-ғой?!»¹

Бұл мысалдағы фразеологиялық сөз дизбеги *ене дерегин алғанда* тўры мәнісінде бұл сөз, *анығына келгенде, қақыйқатын айтқанда* деген мәнілерін береді.

Фразеологиялық сөз дизбеклері контексте қолланылғанда да, көркемлеў құраллары сыпатында да үлкен әхмийетке ийе.

Публицист Т.Қайыпбергеновтың шығармаларын анализ етип, илимий жақтан үйренгенимзде, басқа публицистлердің тилинде онша қолланыла бермейтуғын, айырым сөзлерди ушыратыўымызға болады. Мысалы: *тәнхә, неңдей, әййям* хәм т.б. Мысалы: *«Бұл көбейтиўдің ақыбети неңдей болатуғынлығын ойлап, алдын ала жұмыс жүргизиледи».*

«Ырасында да солай. Бирақ, биз бунда алға илгерлеўимиз ушын кесент келтирип атырған қандай оңбағанларды, қандай қара ислерди әшкаралаўда белгили неңдей нәрселер қылдық, - деп өзимизден өзимиз сораўымыз керек-ғой».

«Енди бәримиз тәўбеге келип, өзине тәнхә өзине мұражаат қыламыз.»

«Кеўли пәк, хұжданы таза, жүреги ашық, ал, тәғдири көз жаслары киби ашы, Арал суўы киби сорлы болған бұл халықты бахытсыз етиўге жол бергенлерди, тәнхә өзиң жазала, ай таңирим»¹.

¹ Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988. 162 Б.

¹ Қайыпбергенов Т. О дүньядағы атама хат. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992. 108 Б.

Фразеологиялық сөз дизбеклери жазыушы дөретіушилигинде, публицистикалық дөретпелеринде кең қолланылған. Фразеологизмлердин беретуғын мәнисин екінши бир сөз бенен дәл сол өзгешеликлерди сақлаған халда алмастырыу мүмкин емес. Буны төмендеги мысаллардан көріуимизге болады:

*«Сай сүйегин сырқыратып жиберген сөзлерге қайырып ҳештеңе айта алмай, аналарына жантасқан бузаулардың ҳәр қайсысына бир жууырып, өлдим азарда айырып байлады. «Соның ушын да Исмайыл өзине ысық көринген перзентлериниң исине **иши жылымай** ынжылып отыр», «Ол кисини көргенде Сәнемниң де, Жумагүлдиң де тынысы тарылып, **тышқан тесиги мың теңге** болды»* Бул келтирилген мысаллардағы *«сай сүйегин сырқыратып», «өлдим азарда», «иши жылымай», «тышқан тесиги мың теңге»* деген фразеологизмлердин аңлатып турған мәнисин екінши бир сөзлер арқалы дәл бериу қыйын. Себеби, олардың ҳәр бириндеги нәзик мәнини екінши бир сөзден табыу мүмкин йемес. *«Сай сүйегин сырқыратыу»* деген фразеологизм тек *«азапланыу», «қыйналыу»* мәнисин емес, ал оған қосымша *«иштен қатты қыйналыу», «иштен азапланыу»* мәнисин де береді. Бул жерде автор қахарманның халатын, оның дәртин, азапланыуын, қыйналыуын көрсетиу ушын усы фразеологизмлерди дурыс таңлап алып қолланған. Себеби, азапланыу, қыйналыу ҳәр қыйлы себеплерден, мәселен, *бахытсызлықтан, ауырыудан, таяқтан, жетиспеушиликтен* ҳәм тағы басқада жағдайлардың себепинен болыуы мүмкин. Жаман сөздин адам психологиясына тәсирин дәл көрсетиу мақсетинде автор усы фразеологизмнен пайдаланған.

«Өлдим азарда» фразеологиялық сөз дизбегине мәниси дара сөз түриндеги мәнилес сыңары сыпатында *«зорға»* сөзиниң мәнисине жақын. Бирақ онда *«өлдим азарда»* сөз дизбегине тән эмоциональлық-экспрессивлик мәнисин айрықшалық сәйкес дара сөз сыпатындағы сыңары менен салыстырғанда кемлик қылады. Бириншисинде, уақытша қыйыншылық халатында иске асқан семантикалық белги өзгешелиги бар.

Ал, екінші мысалдағы *«иши жылымаў»* фразеологизми семантикалық жақтан *«унамаў»*, *«жақтырмаў»* сөзинің мәнісіне жақын. Бунда да усы фразеологизм аңлатып турған эмоционаллық - экспрессивтік мәні сәйкес сыңарында сезілмейди.

Үшінші мысалдағы *«тышқан тесиги мың теңге болыў»* фразеологизми *«албырақлаў»*, *«сасыў»* дегенди аңлатады. Деген менен усы фразеологизмге тән толық семантикалық пүткил өткірлилиги, тәсіршеңлік бояўлары менен басқа сөз арқалы аңлатыўдың мүмкиншилиги жоқтай көринеди.

Мине, биз публицист тилинде ушырасатуғын сөзлерди бирнеше мысаллар менен келтирип, көрип шықтық, анализ еттік. Және де соның гуўасы болдық, тек Т.Қайыпбергенов тилинде жийи қолланылатуғын, публицист тилине ғана тән болған неологизмлерди де ушыратыў мүмкин.

Т.Қайыпбергеновтың публицистикалық шығармаларын анализ ете отырып, бир қатар кемшиликлерди де ушыраттық. Яғный публицист өз дәретпелеринде басқа тиллерден өзлестірилген сөзлерди оғада көп қолланған. Мысалы: *«...Соның менен бирге Өзбекстанда, соның ишинде Қарақлпақстанда қуўанышлы ўақыялар жүз берип атырғанына мениң коллегаларым да, мениң жерлеслерим де күтә қуўанышлы»*¹.

*«Соңынан сол үлгилер қарақалпақлардың өзлерине, миллий көркем өнерин таныстыратуғын коллекция болып, аты әлемге машхур көркем өнер музейиниң тийкарын қурайды»*².

*«Бир неше он жыллар бойы даўам еткен бизиң экспериментлеримиз нәтийжесинде, бул үш атаў бир-бирине қосылып кеткен, тап бир қасақана қойылғандай, оған «Ояныў атаўы» деген ат берген»*³.

Бул мысаллардағы *коллегия*, *коллекция*, *машхур*, *эксперимент* деген сөзлерди автор калькалаў усылы арқалы аўдарып, қолланғанында кеўилге қонымлы болар еди. Мәселен: *коллегияларым* сөзиниң орнына

¹ Қайыпбергенов Т. О дүньядағы атама хат. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992. 110 Б.

² Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988. 168 Б.

³ Қайыпбергенов Т. О дүньядағы атама хат. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992. 107 Б.

кәсіпкерлерім, коллекция сөзінің орнына *топтам, жыйнақ, машхур* сөзінің орнына *таныс белгилі, эксперимент* сөзінің орнына *бақлау* сыяқты лексикалық бірліктерді қолданғанында мақсетке муўапық болар еді деп ойлаймыз.

IV БАП

Т. ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ӘДЕБИЙ ТИЛДЕН ПАЙДАЛАНЫҰ ШЕБЕРЛИГИ

Публицистика латынша – жәмийетлик сөзинен алынған болып, турмысымыздың хәр қыйлы салалаларындағы әхмийетли мәселелерди, фактлерди, қубылысларды үйрениў хәм автордың социал идеалы көз қарасынан бахалаўшы, күн тәртибинде турған мәселелерди сәўлелендириўи себебинен дәўир руўхын бериўши, кең жәмийетшиликке арналған шығармалар болып табылады.

Публицистиканың ўазыйпасы, бириншиден, экономикалық, сиясый хәм мәдений өмир фактлерин халыққа жеткерип бериў болса, екиншиден, мағлыўмат хәм хўжжетлерге сүйениў арқалы жәмийетлик пикир оятыў, қызығыўшылықларды жанландырыў, дўнъяқарасты қәлиплестириў, инсанияттың унамлы мақсетлер жолындағы талпынысларын қуўатлаўдан ибарат.

Публицистика дәўир менен тең қәдем таслап, турмыс машқалалары хаққында пикирлейди. Жетискенликлерди ен жайдырыў хәм кемшиликлерди сапластырыў жолларын, бул мәселелер руўхый турмыстың басқа тараўларында кең тарқалмай атырып-ақ, жуўаплар излейди. Күннің әхмийетли машқалаларын үзликсиз сәўлелендирип барыў менен тарийхый шынлыққа хызмет етеди. Әдебият, көркем өнер, архитектура хәм тағы басқа тараўларда келешекте үлкен полотнолардың дөретилиўи ушын бай материалларды топлап береді. Буннан заман шежиресин бүгинги күн хәм мәңгиликтің талабы менен жедел шешип барыў сыяқлы ўазыйпа жүкленген публицистлердің қай дәрежеде илгир зейинли болыўы кереклиги көринип турыпты.

Ески грек философы Эврипид былай деген екен: *«Адамларды исленген ислерден де гәри, бул жұмыслар хаққындағы айтылған сөзлер*

көбирек қарекетке келтиреді». Мине, бул пикир де журналист-публицистлердің жәмийет алдындағы ұазыйпасын аңлатып турыпты.

Англия шайыры Вильям Шекспир: *«Пикир күшли болған жерде, ислер де күшли болады»* - деп жазған еди. Жәмийетлик сана, жәмийетлик пикир үйрениў объекти болған ғалаба хабар қуралларының хәр қыйлы мәмлекетлердің тарийхий раўажланыў тәғдирінде, өз ұазыйпаларын дурыс атқарып келген хәмде атқара алмаған жағдайлары да мәлим. Негизинде, ғалаба хабар қуралларының ұазыйпасы раўажланыўдың барлық басқышларында да кең жәмийетшиликтиң мәпи ушын хызмет етиўден, халықтың пикир хәм сезимлериниң сәўлеси, халықлық минбер болыўдан ибарат. Мине, усы жуўапкершиликли ұазыйпаны атқарыўда публицистлер халық тилиниң байлықларынан, әдебий тилден пухталық пенен пайдаланыўы талап етиледі.

IV.1. Т. Қайыпбергенновтың сөз таңлау шеберлиги

Қалеген қалем ийесиниң дәретиўшилик хызмети оның жеке адамгершилик қасийетлери, тәкирарланбас турмыс тәжирийбеси, дүньяға көз-қарасы, мәдений билим дәрежеси, талантының күши менен тиккелей байленыслы болады. Әсиресе, дәретиўшиликтиң биринши белгиси бул - басқалар көре алмайтуғын, басқалар оншама сезе бермейтуғын айрықша талантқа ийе болады. Мине, усындай белгилери дәретиўшиниң қалеген шығармасында сезилип турады. Екинши жағынан бул авторды екинши бир дәретиўшилерден ажыратып турады. Турмыс тәшўишлерин, өмир ғалмағалшылықларын, кеўил - кеширмелерин ақ қағазға түсирер екен, дәретиўши инсанға сол жағдайларға мас образ таңлаў, ямаса сюжет кураў, тәкирарланбас теңеўлер табыў, айрықша сөз таңлаў, ямаса ўақыялар рәңбәреңлигин уйғынластырыў ўазыйпалары турады. Буларды жаратыўда дәретиўшиликтиң ҳеш кимге усамайтуғын стили пайда болады. Буны әдебияттаныў хәм журналистика тараўларында жеке стиль деп атайды.

Жазыўшы-публицист Т.Қайыпбергенновтың қарақалпақ публицистикасына қосқан үлеси оғада үлкен. Әсиресе ол қарақалпақ жураналистикасының базы-бир жанрын раўажландырыўға айрықша үлес қосқан жазыўшы-публицист. Сөзимиздиң айқын мысалы сыпатында автордың «*О, дүньядағы атама хатлар*» шығармасын алып қарасақ болады. Жазыўшының ҳәр бир шығармасында типик образлардың жасалыў шеберлиги өз-өзинен болмаса керек. Сол образлардың жаратылыўында олардың мың сан ўақыяларында сөз арқалы жаратылған қатнасларында не деген гаўҳар сөз дизбеклери жатыр.

Т.Қайыпбергеннов аса жаратылған тәбийий талант ийеси. Даңқлы сөз шебери. Қарақалпақтың талантлы жазыўшысы. Оның ойшыллығы, сөзлериниң терең философиялық логикасы, фантастикалық тапқырлығы өз заманы ушын артық жаратылған тулға деп есаплаўға болады. Жазыўшының сөз устасы екенин билиў қыйын емес. Оның қалеген повесть ямаса

романының, кәлеген үзіндисин алып қарайық: сөздің хасыллығын, қыйыннан қыйыстырылған ой сезімлерін оқып таң қаласаң. Сол дәрежеде сөзлердің байланысқанын, избе-излигин, мазмұнын көріп оған қанаатланбау мүмкін емес. «Қарақалпақ қызы» романындағы Жумагүлдің келиншек болып киятырған аұхалындағы ұақыяны сүүретлеуін бір мысалға алып көрейік:

«Жумагүл мингескен ат иләхидда ири, зәңгисине анау-мынау келте адамның аяғы жетиспейтуғын, өзи наятый жорға яұмыты ат екен. Аұылдан шыққалы жер танабын қуұырып, үстине мингенлерди аспа бесиктегидегидей шайқатылдырып ҳаслан бийҳазар киятыр. Еркін дәрьядан шыққалы пысқырып жортып, таза келиншекти маңғыт урыуына апарып түсирмегенше тақаты шыдамағандай, суұлығын шайнап алдына өнмеңлейди. Даұйткөлдің ултанындағы қатқалақларда да жолды шақырлатып, базыбир жиңишке соқпақларды бүркеген қамыслықты бауыры менен жапырып, оқыранады жәниұар. Жолдың еки әтирапына арнайы түрде егилгендей қалың қамыс пенен жыңғыллар, шеңгелликлер қора қычпаларындай ушқыырсыз сызыла артта қалады. Жолға жақын бүклерден «пыр-пыр» етип үркип ушқан қырғауылларға базда-базда атлардың қулақлары селтең-селтең етеди. Ат туяғының дүрсилдисинен қашқан қоянлар жол бойынша қарагорим жууырысып қапталдағы қалыңлыққа сиңип жоғалады. Жаз айының азанында еске өлпең шамалдың шөплери әсте гана қозған сытырлатып турғаны буларға билинбейди»¹.

Әпиұайы, бірақ уллы турмыс қурыу жолында аұылға келиншек алып киятырғандағы жолдағы атлы жүрип киятырған ұақыяның жемисине қараң! Жазыұшы соқпақлар бойлап жүрип киятырған адамлардың тәбият қушағында, өзлерін қоршаған кубылыстардың майда-шүйдесине дейин, бир-бирлеп тәрийиплеп береді. Аттың түр-түси, жүриси, соқпақ жоллар, оны қоршаған өсимликлер, хайұанатлар, қуслар хәрекеті, жүрип баратырған жолаұшылардың қыймылына тәбийий жарасықлы сән берип

¹ Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ қызы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 4 том, 1980. 62 Б.

тур. Қырғайылар, қоянлар хәрекетсиз қалса, ол тоғайықтан өткен жолдың сәни болар ма еди. Хәммеси жанлы хәрекетте сүүретленген. Сол жылларда бул өткинши ўақыя тап усындай етип сүүретленбесе, ол сулыў шықпағанда болар еди. Соны айтып өтиў керек.

Жазыўшының «Қарақалпақ қызы» романы, «Биринши кәдем» деген ат пенен очерк тийкарында кеңейтип, роман дәрежесине жетти. Енди семьядағы социаллық мәселени автор қалайынша баянлағанын үйренейик.

«Жалғызым-жалғызым» деп ой баўырын кесип, баласы бир жаққа кетсе жағасынан қол айырмайтуғын Гүлбийке кемпир, ери қайтыс болып, жесир қалғалы бери ериншек болып, хош-кепи келген күни болмаса, азанда ерте турмайтуғын еди. «Келиншек түседи» деген заўқылды көтерилгели, жүреги шәўкилдеп, ол бүгин жүдә ерте турды. Бул маҳалде үзиктиң тесиклеринен сағым түсип киятыр еди. Қара үйдиң қазан-табақ бетки қапталында жатқан ол, ояндыма екен деп, дәрриў улы менен келиниң төсегине қарады. Олардың баслары бир пәлекке кеткен егиз қаўындай бир-бирине тийип, бөз көрпениң жийесинен көринип жатыр екен. Ол келиниң басын шайқаўға қыяланып турды да, және оятпады. Сөйтип, өзиниң дастығының арғы қапталында, керегеге сүйеўли турған бос қабақа қол узатып, бир қысымын ала сала баласы менен келиниң басынан айландырып «жаман көзден сақлай гөр» деп, тандыр ошаққа таслап-таслап жиберди. Жатар алдында ошақтағы күлге көмилген жылқының қос тезегиниң сырты унырап, иши газна мақпал тақыяның пөпегиндей қызарып атыр еди, бирден патыр-патыр етип, Турымбетлерди оятты»¹.

Жазыўшының шеберлиги сонда, ана хәм бала хәм келин арасындағы уйқыдан бир бас көтерип, ким оянған екен деген жағдайлар арасындағы

¹ Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ қызы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 4 том, 1980. 79-80 Б.

пайытты, қанша хәрекет қыймыллары менен майда-шүйдесине дейин, қалдырмай деталластырып, суўретлеп береді. Болмаса ана оянып бир қарап, баласы менен келининиң уйықлап атырғанын көрип қоя-қоятуғын нәрсе. Ал буны жазыўшы, түсигине дейин қалдырмастан тәрийплеп беріўге ерискен.

Публицисттиң дәрәтпелери китап болып шығыўы менен жәмийетшиликти өзине тарта алды. Оның *«Көздиң қарашығы»*, *«Тәнхә өзиңе мәлим сыр»*, *«Фамилия»*, *«Блокнот сөйлейди»*, *«О дүньядағы атама хатлар»* топламларында публицистикалық мақалалары, интервьюлери, очерклери өз сәўлелениўин тапқан.

Жазыўшының *«Бир кесе сүт»* публицистикасы да дыққатқа ылайықлы дәрәтпе саналады. Автор бул мақаласында шарўашылық тараўындағы көп ғана мәселелер туўралы сөз етеди. Әсиресе, аўылдың инфраструктурасын жетилистирў мәселесиниң жәмийетлик машқала дәрәжесине көтериўи дәўир талабы есапланады. Аўылларда жасаўшы адамлар ушын ең биринши гезекте мал сақлаўға хәм оны көбейтиўге жағдай, шәраят туўдырыў кереклигин айтады.

Автордың *«Атакаға кетиўиши сөз»* деп аталған публицистикалық мақаласында публицистика ҳаққында бахалы пикирлер билдирилип, айырым басшылардың қәтеликлерине, «мәмлекетлик қалта»ға тайынбастан қол салып атырғанларды көрсе де, көрмегендей болған жағдайлардың «нәтийже»син сөз етеди. Алдағы ўақытлары басқаларға тәрбия беріўден алдын өзимизди қайта тәрбиялаўымыз кереклигин айтады.

«Руўхый берилгенлик хәм арқа сүйеўишикке берилиў сезимлери» атлы мақаласында автор Арал теңизиниң қурыўы, буның тийкары Республикамызда ислениўи керек болған гейпара ўазыйпалардың

төменлигининң бирден-бир себеплерининң неде екенлигин мысаллар менен айқын көрсетеди. Ал, айрым адамлардың қанына сиңип кеткен жаман иллетти, арқа сүйеушилик, хәр қашан да истиң нәтийжесиз шығыуына алып келеди - деп түсіндиреди. Автор бул пикирин кейин ала, «Қарақалпақнама» роман-эссесинде былайынша даўам етеди:

«Адамлар бар аққан дәрья бири екншиисине қосылса, теңиз дәретип, ана жердиң бир көзине айланады.

Адамлар бар - бири ийт минезли, екншииси пышық минезли. Олар жолыгысса, бир-бирине үрнейисип хәм өзлерин хәм айланасындағыларды қорқытады. Аталар бар, перзентлер даңқы ушын жасайды, перзентлер бар аталар даңқы ушын жасайды.

Биреўлері қоңсысыникине барыў ушын балдаққа зар, және биреўлері дүньяның қайсы мүйешине барыўды ойлап, тезлиги сес жаңғырығынанда тез самолётлар күтип турады»¹.

Автор адамлар арасындағы қарым-қатнасты жәмийетлик машқала етип усынады. Ол адамларды топарларға бөлиўи, оның бай өмир тәжирийбесининң жемиси.

«Публицистика жәмийетшиликте пикир оята алса гана оның аҳмийетли орны, хызмети көринеди» - деген еди профессор Ф.Муминов². Жәмийетшиликте пикир таласын оятыўда Т.Қайыпбергеновтың публицистикаларының үлкен орны бар.

Бундай жәмийетлик машқалалар публицисттинң бирнеше мақалалары, журналистлер менен болған сәўбетлесийўлеринде өз көринисин тапты. Мысалы, *«Гөнерген хәм даўам етип атырған дәстүрлер»*, *«Хўждан*

¹ Қайыпбергенов Т. Қарақалпақнама. Нөкис, «Қарақалпақстан», 4 том, 1998. 15 Б.

² Муминов Ф. Журналистика ижтимоий институт сифатида. Тошкент, «Университет». 1998. 27 Б.

өлшеми-ең баслы өлшем», «Монголия деп аталмыш кітап», «Ар-намыс сезими-отлы сезим» публицистикалық мақалаларында, «Қара үйден әлемге жол», «Машақатлы жол», «Өмір жолдаслары», «Хадал жасау жоқары мәртебе», «Руұхый байлықтың қәтеліги» темаларындағы сәўбетлери журналистика тараўына тән.

Биз үйренген материалларды қайта-қайта анализлей отырып, автордың жәмийетлик машқалаларды адамлардың өз-ара қатнасынан, пазыйлетинен табыўын көрдик.

«Қорқақлық-бахытсызлықтың бир белгиси». «Қорқақлық» деген тек өлим ямаса суўық жарақтан қорқынышты түсиниў қәте. Орынсыз сөз сөйлеўдиң қорқынышы-әне ҳақыйқый қорқыныш! «Абайламай сөйлеген аўырмай өледі» деген халық даналығы тийкарсыз емес». Публицисттиң жәмийетте социаллық топарлар ҳаққында келтирген пикирлери де дыққатқа ылайық қатарлар.

«О дүньядағы атама хатлар» роман-эссесинде жәмийетлик машқаланы философиялық баянлаў шеберлигине, тил өзгешелигине гуўа бламыз. Оның бул шығармасында пүткил жәмийетшилик машқаласы - экологиялық апатшылық, Арал теңизиниң қурып кетиўи, оның қурыўына халқымыз арасындағы аўыр кеселликлердиң көбейип кетиўи сөз етиледи. Автор эссе жанрын тереңирек түсинип, оны региондағы ең әҳмийетли мәселе- Арал трагедиясына арнайды. Бул шығарма тек қарақалпақ әдебияты ушын емес, дүньялық әдебиятта әҳмийетли. Глобал машқалаға арналғаны ушын Н. Красильниковтың аўдармасында Москвада, «Мир» баспасында, 2004-жылы басылып шықты хәм авторға Михаил Шолохов атындағы халық-аралық сыйлық берилди.

Шығарманың композициялық құрылысы хәм тили өзгеше. Онда үш нәрсениң органикалық байланысы бар:

1. Автор сөзи
2. Наўқастың монологы
3. Илимий болжаўлар

Автор тәрәпинен бир мәслеле ортаға салынса, наўқастың монологы менен ол және де тереңлеседи. Мысалы:

«Алла-таала бизлерди зарғазаны рас болса керек. Жаманның аяғы сегиз, бири болмаса бири тийеди деген-ғой. Алла таала қарапайым пұқараны емес, надан басшыларымызды зарғазан. Әне, сол зарғысқа ушыраған басшыларымыздың кесапаты халыққа тийип атыр.

Кешеги өлген бир адам Аралдың бурынғы гырра жағасындағы балықшы аўылдан еди. Ол тирисинде «Мени бурынғы аўылдағы қәбиристанға апарып қойыңлар, ол жерде жети атамнан берги жағындағылар жатыр. Солар менен бирге болайын. Нөкиске көшип келген әўладларымыз «Еске түсириў күнлери хәр жаққа бөлинип жүрмесин», - деп нәсият қылған еди. Нөкистеги ағайинлерди өлимге садықлық қылып, бир камаз машинасын жаллап әкеткен еди. Бүгин қайтарып әкелипти, себеби, оның жети атасынан бери киятырған аўыл қәбиристанын табалмапты. Қум басып кеткен кеткен дейди».

Шығармада автор тәрәпинен бундай қайғылы ўақыялардың сүүретлениўи, бунда да олардың қарапайым адамлардың тили менен берилиўи дыққатқа ылайық.

Т.Қайыпбергенов публицистиканың хәр қыйлы жанрларында қәлем тербетти. Мәселен, *очерк, эссе, интервью* хәм т.б. Итибарлы тәрәпи усы жанрлар бойынша жумыс алып барғанда жазыўшы сол жанрлардың

талабында, олардың стиллік хәм тиллік өзгешеликлерин сақлаған халда хәрекет етти. Ол халықтың аўызеки дәрәтпелеринен, фольклордан, нақыл-мақаллардан, фразеологиялық сөз дизбеклеринен пухталық пенен пайдалана алды. Мәселен: жазыўшының эссе жанрындағы дәрәтпелерин алып қарайық. Усы дәўирге шекем гейпара әдебиятларда эссе-әдебияттың жанрлық-стильлик көп түрлигиниң бири сыпатында мойынланбай келген еди. Бул тараўға тийисли әдебий-теориялық ой-пикирлердиң де жоқтың қасында екенлиги ашынарлы жағдай. Ал, Батыс пенен Шығыстың гейпара халықларының әдебияттануы илиминде эссе туўралы баҳалы пикирлер билдирилген. Атап атқанда, орыс әдебиятшысы К.И.Чуковскийдиң, қазақ әдебиятшысы Қ.Ергебековтың эссе жанрына арналған салмақлы мийнетлерин, монографиялық изертлеўлерин айрықша атап көрсетиўге болады. Әлбетте, эссе бул – көркем-публицистикалық жанрлардың бир түри. Ол негизинен алғанда бүгинги күнниң ең түпкиликли, оқыўшыларға оғада әҳмийетли өтимли жанрларының бири десек асыра силтеген болмаймыз. Себеби, бүгинги базар экономикасы дәўиринде қурғақ сөз айтып, оқыўшылардың кеўлинен шығыў қыйын. Хәзирги ўақытта халыққа өмирде рас болған, ҳақыйқат өмир шынлығына негизленген, шийрин көркем тил менен жазылған, оғада тәсирли эссе жүдә керекли. Усы жерде эссени бир ўақыт ишинде хәм таза көркем әдебияттың хәм көркем публицистиканың нағыз синтези десек орынлы боларды.

Жазыўшы – публицистлердиң барлығы да эссе жанрына қол ура бермеўи мүмкин. Себеби, эссе көркем тил менен жазылса да, ондағы образлар нағыз өмирде болған адамлардың прототипине тийкарланады. Ондағы барлық ўқыялар турмыста болған, автордың тиккелей басынан кеширилген, өмирдеги шынлықты сўўретлеўге арналады. Буған қосымша,

эссе жазыўшы автор азырақ та болса өтирик тоқыма қоса алмайды. Өйткени, бұған алды менен оның ар-намысы жол қоймайды, екіншиден, автордан басқа да бир неше оқыўшылар, сол эсседе сүүретленип отырған ўақыялардан хабардар екенлиги жазыўшының ядында турады. Мине, усы орында жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама», «О, дүньядағы атама хатлар» роман – эсселери қарақалпақ публицистикасына жаңаша бурылыс жасады десек болады.

IV. 2. Т. Қайыпбергеновтың дәретиўшиликте нақыл-мақаллардан пайдаланыўы

Өмир шынлығын, турмыс ҳақыйқатлығын көркем тил менен сүүретлеўде автор жоқарыда атап өткенимиздей халқ аўызеки дүрданаларына сүйенеди. Халық әпсаналары менен анекдотлар, ертеклер менен данышпанларымыздың пикирлери, автордың жеке пикирлери тарийхий фактлер ҳәм т.б. арқалы баянланады. Әдебий тилден шеберлик пенен пайдаланыўы, оның халық нақыл-мақалларын орынлы қолланылыўында да көринеди. Мысалы: *«Бир күнлик жолға шықсаң, үш күнлик азық ал», «Қызым саған айтаман, келиним сен тыңла», «Сасқан үйрек алдынан да, артынан да сүңгийди», «Қалаўын тапсаң қар жанар», «Тоқсан аўыз сөздиң тобықтай түйини»* ҳәм т.б. Әлбетте, халықтың сөйлеў тилинде көп қолланылатуғын, тужырымлы ҳәм кең ойды билдиретуғын, адамлар тәрәпинен дәретилген, айырым дилўарлар, шешенлер тәрәпинен исленген көркем сөз өнериниң бир түри нақыл-мақаллар деп аталады¹. Атадан-балаға, заманнан-заманға өтип келгенликтен нақыл-мақалларды «аталар сөзи» деп те атаўға болады.

Нақыл менен мақалдың бир - биринен айырмашылығы нақыл көп қатардан қуралады, ал, мақал еки яки бир қатардан туратуғын нақылдың бир бөлимшеси есапланады. Нақыллар жүдә жыйнақлы, тужырымлы пикирди билдиреди. Мысалы: *«Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келеди»* (нақыл), *«Мийнет түбир рәхәт»* (нақыл), *«Көп пенен көрген уллы той»* (нақыл), *«Адам қолы гүл»* (нақыл), *«Жаманнан қаш, жақсыға жантас»* (нақыл), *«Өнери жоқ кисиниң, мазасы жоқ исиниң»* (нақыл). Және де нақыллар туўра мәнисинде де, аўыспалы мәнисинде де мәнисинде

¹ Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис «Қарақалпақстан». 1988., 36-бет.

қолланылады². Нақылдың және бір қасиеті, көп халықтарда бір-бирине ұқсап ортақ болады, ал, мақал көбінесе сол жасап атырған халықтың өзінің өмір турмысына, территориясына байланыссыз дөреледі. Жазыушы Т.Қайыпбергенов өз публицистикаларында міне, ұсыларға да айрықша кеуіл бөледі.

Т.Қайыпбергеновтың публицистикалық хәм көркем-әдебий шығармаларында пайдаланған нақыл-мақалларды тематикасы бойынша төмендегіше топтарларға бөліу мүмкін:

1) Мийнетке байланыссыз нақыл-мақаллар. Мысалы: *«Еңбек етсең емерсең»* («Қарақалпақнама»), *«Мийнет пенен ер көгереді, жамғыр менен жер көгереді»* («Сууық тамшы»), *«Мийнет түби рәхәт»*, *«Мийнети қатты болса, мийуасы татлы болады»* («Маманбий әпсанасы») хәм т.б.

2) Дийқаншылыққа байланыссыз нақыл-мақаллар. Мысалы: *«Берсең аларсаң, ексең орарсаң»* («Муғаллимге рахмет»), *«Қапта қалғанша, тапта қалсын»* («Басқаша қалай болууы мүмкін еді?»), *«Бурын ексең, бурын орарсаң»* («Қарақалпақнама»), *«Жер айдасаң гүз айда, гүз айдамасаң жүз айда»*, *«Жер қатты болса, өгиз-өгизден көреді»* («Қарақалпақ дәстаны») хәм т.б.

3) Мал-шаруашылығына байланыссыз нақыл-мақаллар. *«Адамды исинен билерсең, малды тисинен билерсең»* («Көздің қарашығы»), *«Қораң толы қой болса, күнде үйде той болады»* («Секретарь»), *«Үйдің көрки сандық, жайлау көрки жанлық»* («Соңғы хужим»), *«Атлының несийбеси алтау»* («Сууық тамшы»). Мәселен: *Халқымызда «Үйдің көрки сандық, жайлау көрки жанлық» деген гәп бар. Шопанлардың тилегине бола быйыл тууым басланғаннан берли хауа райы жыллы киятыр. Усыннан*

² Дәулетов М., Бердимуратов Е., Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тили. Нөкис, «Билим», 2005. 74-бет.

пайдаланған шопанлар қозылатыў мапазын шығынсыз ўөткерийдиң хәмме зәрүрли иләжларын көрмекте.

4) Балықшылыққа, суўға байланыслы нақыл-мақаллар. Мысалы: *«Сегиз қырлы балықты, тоғыз қырлы жигит алады»* («Көздиң қарашығы»), *«Балықшының қолынан аўы кетпейди, жаманның басынан даўы кетпейди»* (Руўхый берилгенлик хәм арқа сүйеўшиликке берилиў сезимлери»), *«Кеме қанша үлкен болса да, көл көтереди», «Суўдың да сораўы бар»* («Дәрья теңизге қуймағы лазым») хәм т.б.

5) Саўда-сатық ислерине байланыслы нақыл-мақаллар. Мысалы: *«Аларманға алтаў аз, берерменге бесеў көп», «Үйдеги саўданы, базардағы нырқ бузады»* («Блокнот сөйлейди»), *«Бир пайда пайда, йеки пайда қайда»* («О, дүньядағы атама хатлар»), *«Пулы арзанның сорпасы татымас», «Саўда да дослық жоқ», «Арзан сатқан тез сатар»* («Атакаға кетиўши сөз») хәм т.б.

6) Илим-билим, өнерге байланыслы нақыл-мақаллар. Мысалы: *«Өнери жоқ кисиниң, мазасы жоқ исиниң»* («Атакаға кетиўши сөз»), *«Билимли мыңды жығады, Билекли бирди жығады», «Жаслықта алған билим, тасқа ойылған хат пенен тең», «Узын сөз қысқа болмас, үлгисиз уста болмас»* («Муғаллимниң монологы») хәм т.б.

7) Ден-саўлық, тазалық ҳаққындағы нақыл-мақаллар. Мысалы: *«Аўырыў атан шөктирер, жаман ул ата сөктирер», «Жазылатугын кеселдиң, тәўиби алдынан шығады»* («Уйқысыз түнлер»), *«Ден саўлық-терең байлық», «Анасын көрип қызын ал, қазанын көрип асын иш»* («Көздиң қарашығы») хәм т.б.

8) Ўатан, аўызбиршилиқ, дослық ҳаққында нақыл-мақаллар. Мысалы: *«Елге ел қосылса – дәўлет, елден ел кетсе мийнет», «Қус қанаты менен, адам елаты менен», «Кеңесли ел азбас, кең кийим тозбас»* («Уйқысыз түнлер»), *«Киси елинде патша болғанша, өз елиңде шопан бол»,*

«Душпан күлдирип, дос жылатып айтады», «Есаплы дос айрылмас» («Тәнхә өзине мәлим сыр») хәм т.б.

9) Мораль ҳаққындағы нақыл-мақаллар: *«Аңламай сөйлеген, аўырмай өледи», «Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйирин тапқан соң» («О дуньядағы атама хатлар»)*, *«Бир күн урысқанның, қырқ күн несийбеси қырқылады» («Уйқысыз түнлер»)*, *«Бай болсаң таспа, жарлы болсаң саспа», «Сабырлық түби сары алтын, сарғайған жетер муратқа»* хәм т.б.

Публицист-жазыўшы нақыл-мақаллардан тема сыпатында да пайдаланған. Мәселен: *«Суўдың да сораўы бар...», «Жас келсе иске...», «Бесиктен - қартайғанға шекем илим үйрен».*

Нақыл-мақаллардан орынлы хәм шеберлик пенен пайдаланыў, бириншиден; пикирди ықшам, анық етип жеткерийўге хызмет қылады, екинши тәрәптен; бул жағдайлар публицистиканың халық тилине жақын болыўын тәмийинлейди. Үшиншиден; дәрәтпениң тартымлы болыўына хызмет етеди. Т.Қайыпбергенов өз шығармаларында мине усы мақсетлерде нақыл-мақалларды ислеткен хәм мақсетине, үлкен нәтийжелерге ерисе алған.

IV.3. Т. ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИКТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДЕН ПАЙДАЛАНЫҰЫ

Лингвистикалық әдебиетларда фразеологиялық сөз дизбеклери «идиома» деген термин менен белгили болып келди. Оның мазмуны сыпатламасы фразеологиялық сөз дизбеклериниң курамы ўондағы компонентлердиң пүтин мәниге қатнасы мәселеси тек соңғы ўақытлары ғана айрықша илимий изертлеўлердиң объекти бола баслады. Бунда, биз, биринши гезекте француз илимпазы Ш.Баллидиң¹ мийнетинде фразеологиялық сөз дизбеклерин йеркин сөз дизбеклеринен ажыратыўға байланыслы оларды үш топарға: әдеттеги сөз дизбеклери, фразеологиялық топарлар хәм фразеологиялық бирликлер түрлерине ажыратып көрсеткенин есте тутыўымыз керек. Ш.Балли көз-қараслары кейинги ўақытлары тилши-алым акад.В.В.Виноградов тәрәпинен раўажландырылды². Ол орыс тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерин семантикалық жақтан үш типке ажыратып көрсетеди: *фразеологиялық ўәтлесийлер, фразеологиялық бирликлер хәм фразеологиялық дизбеклер*. Усыған байланыслы илимий әдебиетларда, сабақлықларда фразеологиялық сөз дизбеклерин семантикалық жақтан тәртиплестирийде, олардың семантикалық түрлерин ажыратыўда сәйкес фразеологиялық сөз дизбегиниң жеке компонентлери арасындағы семантикалық биригийшилигин есапқа алыў ўөлшем сыпатында кең тарқалғаны мәлим. Хәқыйқатында да, фразеологиялық сөз дизбеклерине тән

¹ Ш.Балли. Французская стилистика. М-1961.87-беттен.

² В.В.Виноградов. Русский язык. М-1947,21-28-бетлер.

тийкарғы типлерди ажыратыўда семантикалық фактор, яғный жеке компонентлердиң семантикалық биригиўшилиги, пүтин мәниге қатнасы тийкар болыўы керек.

В.В.Виноградовтың¹ классификациясы тийкарында *фразеологиялық өтлесиўлер, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер* деп ажыратыў менен бир қатарда фразеологиялық сөз дизбеклериниң төртинши топарын таныў тәжирийбеси кең өрис алды². Бул белгили ўорыс тил илимпазы Н.М.Шанский тәрeпинен орыс тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклериниң төртинши семантикалық типи сыпатында *фразеологиялық сөзлер* деп танылған. Оларды гейде *фразеологиялық гәп* деп те атайды. Олардың қатарына ҳәр бир тилдиң миллий өзгешелигине байланыслы, халық аралық қолланыў жийилигине байланыслы фразеологизмлерге айланып кеткен *ушырма сөзлер, афоризмлер* хәм де халық *нақыл-мақалларын* киргизиўимизге болады.

Фразеологиялық сөзлер /фразеологические выражения/ дүзилиси, қолланылыўы жағынан турақлы сөз дизбеклериниң айрықша бир типи болып табылады. Олар семантикалық жақтан ажыралып ғана қоймастан, улыўма алғанда йеркин мәнилерге ийе компонентлерден қуралады. Фразеологиялық дизбеклерден өзиниң фразеологиялық байланыслы мәниге ийе сөзлердиң болмаўы арқалы парқ қылады. Мысалы: *«Шымыықтан қорққан тары екпейди»*,

¹ Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) М., 1972, 21 Б.

² Дәўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис., «Билим», 2007. 123-бет.

«шәртли баһа», «йеркин саўда», «аўырдың үсти, жеңилдің асты», «басы аўырып, балтыры сызлаў» т.б.

Жоқарыда келтирилген фразеологизмлер қурамындағы компонентлериниң семантикалық биригиўшилиги жағынан төрт топарға бөлинип берилип ўотыр. Енди усы фразеологизмлерди өз-ара салыстырып лингвистикалық көз-қарастан сыпатлама берип қарайық: биринши топардағы фразеологиялық сөз дизбеклерин қураўшы сөзлер /компонентлер/ мәнилик хәм формалық жақтан бир-бири менен беккем биригиўиниң нәтийжесинде өзлериниң дәслепки мәнисин жойтып, барлық сөзлер жыйналып, пүтин бир мәнини аңлатады.

Қарақалпақ тилиниң фразеологиялық сөз дизбеклери системасында басқа тиллердегидей, жоқарыда аталған семантикалық биригиўшилиги жағынан бир-биринен ажыралып туратуғын фразеологиялық сөз дизбеклериниң төрт түрин көриўге болады.

Биз төменде қарақалпақ тиллерге фразеологиялық сөз дизбеклериниң усы аты аталған түрлерине қысқаша тәрийплеме берип өткенди мақул көрип ўотырмыз.

Фразеологиялық өтлесийлер. Фразеологиялық сөз дизбекериниң бул типи көлеми жағынан да, компонентлердиң сөз дизбегиниң ишинде семантикалық биригиўшилиги жағынан да айырықша бир топарын қурайды. Олар қурамындағы компонентлери өзлериниң тийкарғы лексикалық мәнилери дерлик жойылтып жиберген. Турақлы түрде беккем бирлескен хеш қандай бөлеклерге бөлиўге болмайтуғын сөз дизбеклеринен ибарат. Олардың жеке

компонентлериниң мәниси менен улыўма мәни арасындағы байланыс ҳеш қандай сезилмейди. Улыўма мәни жеке мәнилерден ғәрезли емес. Фразеологиялық өтлесиўлер аңлататуғын пүтин мәни керисинше пүткиллей өзгени өткир эмоционаллық-экспрессивлик жақтан қосымша реңге, бояўларға ийе басқаша мәниден ибарат. Мәселен, *төбине дуз егиў* деген фразеологизмди алып қарайық, оның қурамында үш компонент бар, яғный үш сөзден турады. Хәр қайсысы сөз дизбеги қурамында турақлы орнына ийе. Хәр қандай орын алмасыўы сөз дизбеги аңлатқан пүтин мәниниң келип шықпаўына себепши болады. Компонентлериниң формалары да турақлы түрде қәлиплескен. Айтайық, *түп* тартымның үшінши бетинде, бирлик санда, барыс сеплиги формасында тур, *дуз* жасырын табыс сеплиги формасында тур, дизбеги қурамында екинши орында, *йегиў* үшінши орында. Усы өтлесиў байланыслы сөйлеўде грамматикалық байланысты талабына қарай қәлеген бетте, санда, мәҳәлде қолланыла бериўи мүмкин. *Түп* ўөзиниң морфологиялық қурылысын түпке, түплерине деп өзгертиў әдебий тилдиң нормасына өлшеминен қайшы келеди. Сондай-ақ, жеке компонентлердиң арасына басқа сөзлердиң енгизилиўине де мүтәж емес. Бундай жағдайлар жасалмалылықты пайда етеди. Семантикалық бирликти бузыўға алып келиўи мүмкин. Өзгериссиз қолланыў әдебий тилдиң өлшеми сыпатында әсирлер даўамында қәлиплесип кеткен.

Фразеологиялық өтлесиўлерге мына төмендеги сөз дизбеклерин жатқарыўға болады: *еки көзи төрт болыў, салысы суўға кетиў, қабырғаға кеңесиў, ала жипти кесиў, көзге шөп салыў, мурнын балта*

шаппаў, ийт өлген жер, тил менен орақ орыў, жүрек жутыў, тулыпқа мөңиреў, темирден түйин түйиў, таяғын ийт газазан, ийт өлген жер, аўзы менен қус салыў, басын тасқа урыў, түйениң үстинен ийт қатыў, мурнынан суў кетиў, аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыў хәм т.б. Усы жоқарыдағы фразеологиялық өтлесиўлердиң қайсысын алып қарасақ та, олардың қурамындағы компонентлериниң турақлы орнына ийе екенлиги, хәр бир компоненттиң жеке мәнисине улыўма мәниге ҳеш қандай қатнасының сезилмейтуғынлығы, пүтин мәниниң жеке компонентлриниң мәнисиниң жыйынтығы емес екенлиги сезилип турады. Айтайық, *тил менен орақ орыў* төрт сөзден турады, төрт сөздиң турақлы түрде семантикалық биригиўшилиги. Олардың жеке компонентлери /тил, орақ, орыў/ лексикологиялық мәнилеринен дөрелип турған жоқ.

Темирден түйин түйиў - үш компоненттен турады. Үш компоненттиң беккем бирлиги нәтийжесинде *шебер* деген екінши бир пүтин мәни дөрелип тур. Компонентлери турақлы орнына ийе, өзгерислер ендирилиўи талап етпейди. Тилде таяр түринде қәлиплескен формалық жақтан да қәлиплесип кеткен. Фразеологиялық өтлесиўлердиң қайсысын алып қарасақ та бөлеклерге бөлиўге болмайтуғын бир пүтин екенлиги көринеди. Улыўма мәни жеке компонентлердиң лексикалық мәнилеринен дөреген емес. Сонлықтан да акад. В.В.Виноградов ажыралмаслық, пүтин мәниниң ҳеш қандай оның жеке компонентлериниң лексикалық

мәнилеринен келип шықпауы, фразеологиялық өтлесиўлердин тийкарғы белгиси екенлигин атап көрсетеди.¹

Демек, фразеологиялық өтлесиўлерде компонентлердин курамында сөзлердин формалары өзгерислерге мўтәж емес, турақлы. Олар жеке сөзлердей курамындағы ақырғы компоненти арқалы гәптиң ығбалына қарай грамматикалық байланысқа түседи. Мәселен: *Ийт өлген жерде не бар. Көз бенен қастың арасында жайдан шығып кетти.*

Демек, фразеологиялық өтлесиўлердин көпшилиги өзлериниң мәнилик синонимлик сыңарларына ийе болып келеди.

Таяғын ийт гайзаган - бийталап, *ийт үөлген жер* - алыс, *түйениң үстинен ийт қабыў* - албыраў, *йеки көзи төрт болыў* - күтиў, *мурнын балта шаппаў* - саспаў, *аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыў* - сөгиниў ҳәм т.б.

Жеке синонимлик сыңарларына қарағанда фразеологиялық өтлесиўлер өзгеше бир мәни бояўларына ийе образлы мәнилик өзгешеликлер менен айырылып турады.

Фразеологиялық бирликлер. Фразеологиялық өтлесиў сыяқлы тилде тайын турған бөлинбейтуғын бир пүтин бирлик болып табылады². Турақлы сөз дизбеклериниң бул түри де әмелий тәжирийбеде, сөйлеў айналысында жийи ушырасатуғын ҳәм кең тарқалған фразеологизмлердин түрин курайды. Семантикалық биригиўшилиги көз-қарасынан қарағанда фразеологиялық

¹ В.В.Виноградов. Русский язык. М-1947. 23-бет.

² Дәўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис., «Билим», 2007. 125-бет.

өтлесиўлери бираз жақын, деген менен турақлылығы жағынан да, семантикалық биригиўшилиги көз-қарасынан да, пүтин мәниге байланыссы көз-қарасынан да ўөзгеше. Сонлықтан да, проф. Е.Бердимуратов, фразеологиялық бирликлерге лингвистикалық сыпатлама берип, олардың өзгешелиги туўралы оғада дурыс баҳа береді. Фразеологиялық бирликлер фразеологиялық өтлесиўлерге қарағанда бираз жумсарған сөз дизбеклери. Егер фразеологиялық өтлесиўди қурайтуғын компонентлердің мәнилери пүтин сөз дизбеги аңлататуғын мәниден биротала алыс, ҳеш қандай жақынласпайтуғын болса, фразеологиялық бирликерде айырым компонентлер улыўма пүтин мәниге жақын келеди. Олардың жеке мәнилери жыйналып барып, сөз дизбегиниң астарлы түрдеги пүтин екінши мәнисин қурайды. Мәселен, *жағының етин жеў, пышақ арқасы* деген сөз дизбеклерин алып қарайық. ***Жағының етин жеў*** – *азыў* деген мәнини билдиреди. Ал, адам азғанда йеттен түсип, жағы әдеўир қуўсыятуғынлығы белгили. Усыған байланыссы тилимизде *жағының йетин жеў* деген сөз дизбеги пайда болған. Ўоның хәр бир компонентин *азыў* деген улыўма мәнини жасаўға тиккелей себепши болып тур. ***Пышақ арқасы*** деген сөз дизбеги *азырақ* деген мәнини аңлатады. Арқасы деген - қыры, яғный пышақтың қыры мәнисинде. Бизге пышақтың қырының жиңишке болатуғынлығы белгили. Усыған байланыссы *пышақ арқасы* деген сөз дизбеги дөреген. Ўоның жеке компонентлериниң мәнилери азырақ деген пүтин мәнини пайда етиўге жәрдем етип тур. ***Жағының йетин жеў, пышақ арқасы*** деген сөз дизбеклери де, фразеологиялық өтлесиўлердей жеке

компонентлердің семантикалық жақтан ажыралмаслығы хәм турақлылығы менен сыпатланады. Олардың хәр қайсысындағы жеке сөзлерди бир-биринен бөлип таслаўға болмайды. Сондай-ақ басқа сөзлер менен аўмастырыў да сыйымсыз.¹

Дурысында да фразеологиялық өтлесиўлерден фразеологиялық бирликлер бөлеклерге бөлиўге болмайтуғынлығы, семантикалық биригиўшилиги жағынан тutasлылығы компонентлериниң жеке мәнилерииниң жыйналып барып пүтин бир екинши бир мәнини пайда етиў менен ажыралып турады. *Аяғы жерге тиймеў, өкше көтериў, қулақ түриў, көз тигиў, қас қаққаниша, көз жумыў, мурын көтериў, қысқа жип гүрмеўге келмеў, күлин көкке ушырыў, жанын қоярға жер таппаў, аўзына қум қуйылыў* тағы басқалар усаған фразеологиялық сөз дизбеклери усындай фразеологиялық бирликлер топарына киретуғын фразеологиялық сөз дизбеклери болып йесапланады.

Көпшилик илимпазлар фразеологиялық бирликлери тән тийкарғы белгилер сыпатында олардың астарлы образлы мәнилерииниң экспрессивлик өткирлиги, жеке компонентлериниң турақлылығы синонимлерииниң сәйкеслениўи усаған айрықша белгилерди атап өтеди. Жеке компоненттиң лексикалық мәнилерииниң пүтин мәниге жақынлығы менен бир қатарда жеке компоненттиң грамматикалық қатнасы көз-қарасынан да улыўмалылығы бойынша әдеттеги синтаксислик байланыслар усас, жақын мәселен, төмендеги мысаллардағы фразеологиялық бирликлердиң жеке компонентлерди

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология.Н-1994, 140-141-бетлер.

улыўма мәниге байланыслы, сондай-ақ компонентлер арасындағы грамматикалық қатнасқа нәзер аударайық:

1) *«Шымшықтан қорққан тары екпейди»-деген. Усы заманда қарап отырған адам бар ма?.*

2) *«... өз-ара тил бириктирип ислеген хәрекетлери көз жумып қарайтуғын нәрселер емес, әлбетте.».*

3) *«Суўдың да сораўы бар»-деген, алдаў жолы менен мәмлекет қаржыларын оңлы-солға қалегенинше жумсап, мәмлекетке көп муғдарда зыян келтирген исбилерменлердің бундай жинаятлы хәрекетлерине әдил суд нызам жолы менен шек қойды».*

Бул жердеги қолланылып турған *Шымшықтан қорққан тары йекпейди*, *көз жумып қараў*, *суўдың да сораўы бар* фразеологизмлери аўысқан лексикалық мәнилер болғанлықтан, өзлериниң экспрессивлик мәни өткирлиги хәм образлылығы менен айырылып турады. Фразеологиялық бирликлерге тән астарлы мәни өз гезегинде сәйкес текстлерде эстетикалық талапларға қарай пикир образлылығында дәретиўге себепши болып турғанлығы сезиледи. Семантикалық жақтан *шымшықтан қорққан тары йекпейди* сөз дизбеклериндеги лексикалық мәни *қорққан адам*, *қорқақ*, *көз жумып қараў – елестирмеў*, *итибар бермеў*, *суўдың да сораўы бар – ҳеш нәрсе сораўсыз емес*, *йесапсыз нәрсе жоқ* деген улыўма пүтин мәнилерди дәретип турыпты.

Фразеологиялық дизбеклер. Фразеологиялық дизбек те фразеологизмлердің басқа да түрлери сыяқлы мәнилик жақтан бир пүтин, тилде тайын ҳалында жумсалатуғын, турақлы сөз дизбеги

болып табылады¹. Бунда құрамындағы компоненттің жеке мәнилери жүдә анық болып келеди хәм пүтин мәниге тиккелей байланыслы сөз дизбеклеринен ибарат болады. Дурысында да, бундай сөз дизбеклериниң жеке компонентлери турақлы сыпатқа ийе болыуына байланыслы фразеологиялық сөз дизбеклерин пайда йетиуи менен айырылып турады. Мәселен, *қабак үйиу*, *көзи тыныу*, *тастай қараңғы*, *көзге түсиу*, *асқар тау*, *шалқар теңиз*, *ата душпан*, *ата мәкән*, *алма мойын*, *мийзан тақыр*, *кеуил көтериу*, *саққа жүгиниу*, *бас ийиу*, *дут тоғай* усаған фразеологиялық сөз дизбеклери фразеологиялық дизбек дизбеклесиуинен пайда болады. Бирақ, бул дизбеклесиу дәслепки йеки типиндегидей тилде таярлау түрде ушырасуы турақлылығы менен сыпатланады. Сонлықтан да, уларды фразеологиялық дизбеклер деп атаймыз. Бундай фразеологиялық дизбеклердиң компонентлерин бөлеклеуге болмайды. Себеби, улардағы дизбектиң құрамындағы сыңарлардың (сөзлердиң) тилимизде жумсалыу активлиги бирдей йемес.

Фразеологиялық дизбеклердиң фразеологиялық өтлесиуден хәм фразеологиялық бирликлерден айырмасы олардың улыума мәниси жеке компонентлериниң лексикалық мәнилерине тиккелей ғәрезли болыуында. Олар бундай фразеологиялық сөз дизбеклеринен өзлериниң турақлылығы менен парк қылады. Мәселен, *мийзан тақыр*, *газ мойын* сөз дизбеклериниң жеке компонентиниң лексикалық мәнилери оғада анық, пүтин мәниге ғәрезли. Бирақ, оларды бир-

¹ Дәулетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис., «Билим», 2007. 124-бет.

биринен ажыратыу мүмкин емес. Тилде усылай таяр түрінде қәлиплескен. Сонлықтан да, сөйлеуде, әмелий тәжирийбеде өзгериссиз пайдаланады. Бул әдебий тилдің өлшеми. Олардың курамындағы компонентинде өзгериссиз қолланыу семантикалық бирлиги тутаслығын сақлау көз-қарастан өлшем болып табылады. Фразеологиялық дизбеклериниң басқа типлерине тән образлылық, мәнилик өткирлик фразеологиялық дизбеклерде де айрықша көзге тасланады. Мысалларға нәзер аударайық:

1) *Тастай түнеклерде жойытылған ферма жылқыларын излеуге шыққанда, ол талай мийнетлерди де көрген.*

2) *«Ауырыуы жанына батқан уақытта көзине бул гөззал дүнья тар көринип, әуели Алладан, қала берсе бендеден мәдат излеп, жолға шыққан адамларға қайтадан жасау үмитин бағыш йеткен инсанлар өзлериниң бақасын, қәдир-қымбатын бәрхә аңлап биле бермесе керек.»*

Газета материалларындағы бул мысалларда қолланылған *тастай түнек, көзине дүнья тар көриниу* деген сөз дизбеклери фразеологиялық дизбеклер сыпатында қаралады. Егер де уоларды мәнилик сыңарлары менен яғный *қалың қараңғы* түріндеги хәм де *хеш нәрсе көзге көринбеу* ямаса *барлығы бир пул* деген синонимлик сыңарлары менен салыстырсақ, усы фразеологиялық дизбеклерге тән мәнилик өткерме образлылығы айрықша сезилип турады. Фразеологиялық өзгерислер менен фразеологиялық бирликлерге қарағанда фразеологиялық дизбеклериндеги аналитикалық

ўзгешелик усы дизбеклердин курамындағы сөзлердин лексикалық мәнисине тән.

Хақыйқатында да фразеологиялық дизбеклердин турақлылығы айқын нәрсе. Солай да, базы бир жағдайларда олардың гейпараларының курамындағы да жеке компонентлерин сәйкес синонимлери менен аўмастырыўға да болады. Мысалы, *көзге түсиў-көзге көринуў, тастай түнек-тастай қараңғы, асқар таў-мунарланған таў* хәм т.б. Онда, әлбетте, сәйкес синонимлери менен алмастырылған сөз дизбегиниң пүтин мәниси сақланып қала береди. Солай болса да хәр сөздин ўезине тән қанша мәнилес болса да, биринде, екиншисинен табылмайтуғын айрықшалықтың сезилиўи мүмкин.

Фразеологизмлердин бул түри турақлы сөз дизбеклери системасында оғада жедел ушырасатуғын тил фактлеринен есапланады. Соның менен бирге олар фразеологизмди ўзгеше лексикалық семантикалық типлер сыпатында танытатуғын көрсеткишлер де.

Фразеологиялық сөзлер. Хәзирги фразеологиялық сөз дизбеклери тараўында, оның семантикалық биригиўшилиги жағынан фразеологиялық сөз дизбеклериниң басқа түрлеринен өзине тән ал, өзгешелиги хәм айрықшалығы менен көзге тасланып туратуғын сөз дизбеклери - фразеологиялық сөзлер болып табылады. Олар хақыйқатында қолланыў уқыплылығына ийе сөзлерден жасалған турақлы сөз дизбеклеринен ибарат. Бул оның лексикалық тәрәпи. Бул топарға киретуғын сөз дизбеклериниң гейпаралары турақлы

қолланылыуы өзгешелигине де ийе. Олар көбинесе гөнерген фразеологизмлерде көбирек ушырасады. Фразеологиялық сөзлердиң иең сыпатлы белгилериниң бири, уонда коммуникативлик те, компонентлик те хызмет айрықша сөзилеп турады. Қурылысы бойынша турақлылық, ажыралмаслық, таяр түринде ушырасыуы таяр түринде пайдаланыуы - бул топарға киретуғын фразеологиялық сөз дизбеклериниң тийкарғы белгиси болып табылады. Сонлықтан да, газетадағы аналитикалық жанрдағы материалларда уоларды қолланыуы бираз тәсиршеңликтинң пайда болыуына тийкар болады. Образлылық, терең мәнилик фразеологиялық сөзлер топарына тән қубылыс. Айтайық, нақыл-мақаллар өзгеше сөз дизбеги сыпатында лексикалық жақтан бирлиги, семантикалық биригиуи жағынан ажыралмаслығы жағынан айрылып турады. Мысаллар: *Мийнет түби - рәхәт, Асығы ашы, Жаманнан қаш, жақсыға жантас, ет-етке, сорпа бетке, Усталы йел – дүзелер* хәм т.б усы сыяқлы бирликлер фразеологиялық сөз дизбеклеринен қуралады. Коммуникативлик сыпатқа ийе фразеологиялық сөзлер де, коммуникатив сыпатқа ийе фразеологиялық сөзлер де уөзлериниң турақлы түрде байланыслылығы, ажыралмаслығы менен парқ қылады. Соның менен бирге, әсиресе, компонентлик сыпатқа ийе фразеологиялық сөз дизбеклериндеги мәни образлылығы, айрықша белгилердиң бири ретинде қаралады. Олар қурылысы бойынша сәйкес компонентиниң лексикалық мәниси, грамматикалық формасы бойынша турақлы түрде қәлиплескен.

Деген менен газеталарда нақыл - мақалларды да, фразеологизмлерди де ўорынлы хэм дурыс қолланбаў жағдайлары ушырасып турады. Бундай көринислер, бириншиден, мақала авторының ямаса журналисттиң тил бойынша саўатлылығының төмен йекенлигин көрсетсе, екиншиден, сол материал жәрияланып атырған газетаның абыройын төменлетийўге алып келиўи мүмкин.

Журналистлик дәретпениң тәсиршеңлиги – жәмийетшиликтиң пикирин оятыў менен өлшенеди. Журналист жәмийеттеги турмыслық машқалаларды көтерип, оны халықтың кеўлиндегидей етип әпиўайы, анық, дәл жеткерип берсе, онда ўол пайдаланған тил пүткил жәмийетшилиқ қабыллаўшы байланыс тилине айланады. Буған ерисиў ушын журналист саўатлы, тил байлығымызды терең меңгерген, үрп-әдетлеримиз бенен фольклорымызды толық өзлестирген хэм жақсы билетуғын болыўы керек. Сонда ғана ўоның мақаласы тартымлы, жәмийетке тәсирли хэм түсиникли болып шығады.

Көпшилиқ жағдайларда журналист өз дәретпесиниң тәсирин асырыў ушын нақыл-мақаллардан кең түрде пайдаланады. Газетада нақыл-мақалларды пайдалыўдың еки түрли усылы бар: бириншиси, нақыл-мақалардан сол турысында пайдаланыў, екиншиси, оларды өзгертп, экспрессивлик мәни берип пайдаланыў. Бул еки усылдан пайдаланылыў да журналисттен үлкен шеберликти талап етеди. Көпшилиқ жағдайларда өз пикирин тастыйықлаў ушын хэм оның тәсирин арттырыў ушын да журналист нақыл-мақаллардан пайдаланады. Мысалы: *«Әкең мурап болғанша, жериң ўой болсын»*, *«Қапта қалғанша, тапта қалсын»*, *«Қалған*

иске қар жауатуғынын билсе де...», «Төрт тәрепи құбла жылды ушыратпадық...» хәм т.б.

Журналист өз дөрөтпесинде және де тәсіршеңликти хәм көркемлікті асырыуда теңеулерден де пайдаланады. Теңеулер журналист суўретлеп берип атырған ўақыяны көз-алдына келтириўде әҳмийетли орын тутады. Мәселен: *«Тепсе темир үзетуғындай талўаслы еди», «Қырлап қалған балықтай туўлады», «Алмадай қызарып батқан қуяшқа телмириўи менен сынын бузбады», «Жанға майдай жағымлы самал жипек бурымларын сыйпалап өтеди», «Көгилдир аспандай тынық көзлерин узақ мәўрит қадап турды»* хәм т.б. Буннан басқа да *«сүлик қурттай», «уршықтай ийирип», «балдағы таяқтай қатып», «тодасынан айрылған жалғыз жаздай», «қуўырмаштай», «сеңдей», «оттай»* теңеулеринен де жийи пайдаланады. Көринисти ямаса затты тәрийплеўинде журналист тәрепинен пайдаланылған теңеулер дәл таңланыўы хәм дурыс сыпатланған болыўы шәрт. Керисинше жағдайларда күлкили жағдайларға алып келиўи мүмкин.

Газеталарда нақыл – мақаллардан пайдалыныўдың және бир усылы, оларды өзлестирип қолланыў. Яғный журналист өз дөрөтпесиниң мазмунынан келип шығып нақылды өзлестиреди. Анығырақ айтқанда оның тек мазмунынан пайдаланады. Мысалы: *«Жайлаўы отлы болса да...»* («Жайлаўы отлы болса, малы сүтли болады» болыўы керек), *«Дәмиккен қуныққан...»* («Дәмиккеннен қуныққан жаман» болыўы керек), *«Мийнет етсең, ел көгерер»* («Мийнет пенен ер көгерер, жаўын менен жер көгерер» болыўы керек) хәм тағы басқа.

Халық аўызеки сөйлеў тили элементлеринен пайдаланыў, халық тилиниң байлықларына сүйениў баспасөз тили ушын тән қубылыс. Буны баспасөздиң халық нақыл-мақалларынан, фразеологизмлерден, фольклордан ўорынлы хәм ўөнимли пайдаланыўында да көриўимизге болады.

Нақыл-мақаллар халқымыздың хақыйқый турмыс тәжирийбесинен дөретилген, әсирлер даўамында қолланылып киятырған, бай сөз ғәзийнеси болып есапланады. Баспасөзде олар ең ықшам хәм түсиникли темалар сыпатында хызмет етеди. Бул арқалы ол бириншиден, газетаны халық массасы менен жақынластырады, екинши тәрептен, халық аўызеки дөретпелериниң баспасөз тилине сиңисип барыўын тәмийинлейди.

Баспасөз тилинде нақыл-мақаллардан, турақлы сөз дизбеклеринен, фразеологизмлерден пайдаланыў усыллары да бурыннан қәлиплескен дәстүр. Бирақ, бунда бир өзгешелик, газетада халық нақыл-мақаллар сол турысында қолланыла бермейди, ал, олардың тийкарында баспасөз тилине тән хәм газета текстиниң мазмунын ашатуғын түрлери қәлиплесип барады. Баспасөз турмыстың барлық тараўларын сәўлелендиргени ушын да, онда жазба баянлаўдың хәр түрли көринислерин ушыратыў мүмкин. Онда түрли жанрлар, түрли стильлер қолланылып, тийкарында олардың барлығы да әдебий тилдиң жетилисиўине хәм раўажланыўына үлкен хызмет йетеди.

ЖУЎМАҚ

Ең алды менен қандай жазыушы шайыр болса да, оның биз үшін әхмийети, өз заманының жәмийетлик турмысын таныстырыуында болады. Ал, публицистлер болса, бүгинги күннің актуаль мәселелерин сөз етип, оперативлик көрсете билиуи, әхмийетли мәселелерди, ел азаматларын үгит-нәсиятлауда, оны халыққа танытыуда үлги болыуы керек.

Мине, биз, дөретиушилик хызмети жөнинде сөз еткен публицист Т.Қайыпбергеновтың шығармаларының хәммеси дерлик бүгинги күн талап еткен мәселелерге арналған болып, олар төмендеги бағдарларда хызмет етеди:

Бириншиден: Арал теңизинің бүгинги тәғдири хаққындағы мәселелер көтерилген;

Екиншиден: публицисттиң очерклеринде халқымыз арасында өзиниң хадал хызмети менен алғысқа мияссар болып жүрген әжайып инсанлар өмиринен ўақыялар сөз етиледі;

Үшиншиден: бундай қахарманлар бизиң Республикамызға ғана белгили болып қалмастан, соның менен бирге публицисттиң хызмети, дөретиушилиги нәтийжесинде, пүткил әлемге таныс болыуға ерисилди;

Төртиншиден: публицистикасы арқалы жазыушы журналистика жанрларын раўажландырыуға еристи;

Бесиншиден: әдебий тилден пайдаланыуда өзиншиликке ийе болған публицист, тилимиздиң лексикалық қатламының кеңейиуине хәм раўажланыуына тийкар жаратты хәм т.б.

Биз, бул магистрлик жумысымыздың алдынғы бапларында публицист Т.Қайыпбергеновтың дөретиушилиги хаққында, шығармаларының стильлик өзгешеликleri хәм тили жөнинде, автордың әдебий тилден пайдаланыуындағы шеберлиги жөнинде сөз еткен едик. Хақыйқатында да Төлепберген Қайыпбергеновтың шығармалары халқымыз үшін, пүткил жәмийетимиздиң ертеңи үшін жүдә әхмийетли саналады.

Төлепберген Қайыпбергенов қарақалпақ әдебияты тарихында миллий прозаны қәлиплестирген прозаик, соның менен бирге тунғыш этикалық дәстүрлерди баслаған қәлеми өткир жазыўшы сыпатында көзге тасланады. Оның дәретиўшилиги қарақалпақ әдебияты тарихында салмақлы орынды ийелейди. Сондай-ақ, оның бир қатар публицистикалық дәретпелерин қарақалпақ журналистикасының үлгилери сыпатында тән алсақ арзыйды.

Бизиң көрип өткенимиздей, Төлепберген Қайыпбергеновтың тек көркем әдебий шығармалары ғана мазмунлы және тилге бай болып қалмастан, соның менен бирге, оның публицистикалық дәретпелери де айрықша мазмунға ийе.

Т.Қайыпбергенов публицистикасында бириншиден, бүгинги күннің талабындағы мәселелер, машқалалар сөз етилсе, екиншиден, шешимин күтип турған хәм ўақыт өтсе де гөнермейтуғын мәселелер таңлап алынған. Үшиншиден, автордың тема таңлаўы өз алдына айрықша болса, төртиншиден, ел арасындағы әпиўайы, мийнеткеш инсанларды таңлап алып, олардың образлары жазыўшы тәрәпинен шебер сызылған.

Сондай-ақ, публицисттиң тилдеги лексикалық бирликлерден орынлы шебер пайдалана билиў стилин де ҳеш ким бийкарлай алмайды. Хәқыйқатында да, қарақалпақ әдебияты тарихындағы белгили сөз зергерлериниң бири, жазыўшы - публицист Төлепберген Қайыпбергенов десек қәтелеспеймиз. Себеби, ол бизиң миллий әдебиятымыздың мақтаньшына айланған бирнеше шығармалардың авторы.

Солай екен, бизиң хәр биримиз жазыўшы Төлепберген Қайыпбергеновтың шығармаларын оқыўымыз хәм оннан үлги алыўымыз зәрүр деп ойлаймыз.

Т.Қайыпбергеновтың тема таңлаўы, образды шебер жеткерип суўретлеўи, оның ҳеш кимге уқсамаған хәм бийтәкирар талантын көрсетеди. Қарақалпақ әдебияты хәм журналистикасы тарихында уллы сөз зергерлериниң бири сыпатында жазыўшы-публицист Төлепберген

Қайыпбергеновтың орны гиреўли бийбаға шығармалары еле қанша аўладка
хызмет етерине гуман етпеймиз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

1. Абдимуратов А. «ҚайыпбергенOV публицистикасы: тематикасы, проблематикасы хәм өзгешеликleri». Т., 1998.
2. Балакаев М. Тил мәдениети және қазақ тилин оқытыў. Алма-ата. 1989.
3. Байниязов К.А. Мусаевтың шайырлық стилиниң өзгешеликleri. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972.
4. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стиллериниң раўажланыўы менен карақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1973.
5. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Хәзирги карақалпақ тили. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
6. БекбергенOV А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.
7. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили М., қоуи.
8. Виноградов В. В. Итого обсуждение вопросов стилистики. Вопросы языкознания. М., 1980.
9. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1958 , 19 Б.
10. Головин В.Н. Основа культура речи. Москва, «Высшая школа», 1980.
11. Гринковой Н.П. Изучение языка писателя. Ленинград, 1957.
12. Дәўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис., «Билим»,., 2007. 121-бет.
13. Жумаханова Н. Ш. Уснатдиновтың журналистлик шеберлиги. Н., 2004

14. Қуңғуров Р., Бегматов Э., Тажинов Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
15. Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
16. Муминов Ф. Журналистика ижтимоий институт сифатида. Тошкент, «Университет». 1998. 27 Б.
17. Ерелине М. И. О языке художественной прозы. Москва, «Наука», 1987.
18. Палўанов Б. Қарақалпақ әдебиятында эссе жанры (Т. Қайыпбергенов публицистикасы тийкарында). Н., 2008.
19. Оразымбетова З. Қ. Қарақалпақ күнделикли баспасөзи тилиниң қәлиплесиўи (1924-1940-жыллар газета материаллары тийкарында). Канд. дисс. Нөкис., 2006.
20. Оңғарбаев Қ. Ө. Өтеулиев публицистикасында журналистлик шеберлик мәселеси. Н., 2009.
21. Розенталь Д. Э. Культура речи. МГУ, 1964.
22. Розенталь Д. Э. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. МГУ, 1980.
23. Сағитов И. Бердақтың творчествосы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1958.
24. Султанов Қ. Т. Қайыпбергеновтың прозасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
25. Қайыпбергенов Т. Фамилия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
26. Қайыпбергенов Т. Көздиң қарашығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986.
27. Қайыпбергенов Т. О дүньядағы атама хатлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992.
28. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ қызы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 4 - том, 1980.

29.Қайыпбергенов Т. Қарақалпақнама. Нөкис, «Қарақалпақстан»,
1985.